

Najstarsze miejsce kultu św. Agnieszki w świetle *Liber Pontificalis*

The Oldest Place of Veneration of St. Agnes in the Light of the *Liber Pontificalis*

Ks. Piotr Szczur¹

Abstract: The purpose of this article is to show the history of the oldest place of veneration of St. Agnes, in light of the accounts contained in the *Liber Pontificalis*. Firstly, the depiction of St. Agnes from ancient sources, particularly the writings of St. Ambrose and Prudentius, is examined. A thorough analysis and critical assessment of these accounts led to the conclusion that little is known about her life prior to her martyrdom. However, the sources unanimously affirm her status as a virgin and martyr, emphasizing her youth at the time of her death. Beyond this, details about St. Agnes remain uncertain. Subsequently, the accounts of St. Agnes's veneration in Rome, as recorded in the biographies of four popes, were meticulously analyzed and critically evaluated: Sylvester I (314-335), Liberius (352-366), Innocent I (401-417), and Symmachus (498-514). This analysis and critique of the narratives yielded significant insights. While the information regarding the location of St. Agnes's worship provided by the compiler of the *Liber Pontificalis* is largely inaccurate, it does hint at certain themes present in the transmission: the association of St. Agnes with Constantina, a member of the imperial family, who bestowed imperial patronage upon the entire complex of St. Agnes (comprising the basilica and mausoleum) and contributed to the growth of her cult; the profound importance of St. Agnes's cult to the popes, who, in their efforts to foster its development, sought to exert influence over the shrine of St. Agnes (as seen in the actions of Innocent I) and personally participated in festivities held in her honor (as evidenced by the involvement of Gregory the Great).

Keywords: St. Agnes; cult of saints; Constantina; Basilica of St. Agnes Outside the Walls; Santa Costanza; *Liber Pontificalis*

Wydaje się, że kult św. Agnieszki, który zrodził się niemal tuż po jej śmierci, wpłynął na to, że stała się jedną z najbardziej popularnych świętych Rzymu. Istotne informacje na temat pierwszego miejsca, w którym

¹ Ks. prof. dr hab. Piotr Szczur, Katedra Historii Kościoła, Instytut Nauk Teologicznych, Wydział Teologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska; e-mail: piotr.szczur@kul.lublin.pl; ORCID: 0000-0003-3011-3404.

była czczona, zawarte są w *Liber Pontificalis*² będącym niezwykle interesującym dziełem, powstałym pierwotnie na początku VI wieku³, ukazującym obraz świata, jaki mieli ukształtowany jego kompilatorzy⁴. Jest także nośnikiem wielu idei związanych z rolą, jaką odgrywał Kościół w ich czasach⁵. Przedstawione są w nim nie tylko sylwetki papieży i ich dokonania, lecz także ważne działania władców i innych osób odnoszące się do szeroko rozumianego życia kościelnego. Dlatego celem niniejszego artykułu jest ukazanie pierwotnego miejsca kultu św. Agnieszki, w świetle przekazów zawartych w *Liber Pontificalis*. Cezura czasowa została ograniczona pontyfikatem papieża Honoriusza (625-638), gdyż w tym czasie pierwotna bazylika św. Agnieszki podupadła, a papież – w trosce o kult znanej świętej Rzymu – wznosił nową bazylikę⁶, istniejącą do dzisiaj, tym samym tworząc zupełnie nowe miejsce kultu (choć

² W niniejszym opracowaniu posługiwano się wydaniem wraz z polskim przekładem: *Liber Pontificalis I-XCVI (usque ad annum 772)*, tł. P. Szewczyk – M. Jesiotr, red. M. Ożóg – H. Pietras, SCL 9 = ŻMT 74, Kraków 2014; *Liber Pontificalis XCVII-CXII (ann. 772-891)*, tł. M. Jesiotr – B. Frontczak – A. Caba, red. M. Ożóg – H. Pietras, SCL 10 = ŻMT 75, Kraków 2015.

³ Proces redakcji *Liber Pontificalis* dokładnie został omówiony w: R. Davis, *Introduction*, w: *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis): The Ancient Biographies of First Ninety Roman Bishops to AD 715*, translated with an introduction and notes by R. Davis, Translated Texts for Historians 6, Liverpool 2010, s. XII-XIV.

⁴ Por. Ożóg – Pietras, *Wprowadzenie*, w: SCL 9, s. X: „Obecnie nauka stoi na stanowisku, że daremne jest szukanie jednego autora całego zbioru, powstawał on bowiem sukcesywnie, ulegał wielu modyfikacjom i przeróbkom i nie da się powiedzieć nic więcej niż to, że jest dziełem pewnych pisarzy laterańskich próbujących w różnych redakcjach podać własną interpretację dziejów, a w końcu ujednoliconym na użytek powstałego w VIII wieku Państwa Kościelnego, co piszemy ze świadomością anachroniczności tego nazwania”.

⁵ Por. M. Ludewicz, „Pontifices et eae”. *Wizerunki kobiet na kartach „Liber Pontificalis”*, w: *My, Wy, Oni: co i jak Starożytni myśleli o sobie i innych*, red. W. Kopek – M. Nowak – Ł. Libowski, Kraków 2020, s. 57-58; M. Ludewicz, „There was a Great Mortality in Rome, more Serious than is Recalled in the Time of any other Pontiff”. *Plagues and Diseases in the „Liber Pontificalis”*, VoxP 78 (2021) s. 348-350.

⁶ Por. *Liber Pontificalis LXXII. Honorius 3*, SCL 9, s. 175: „W tym czasie [papież Honoriusz] wystawił na swój koszt kościół błogosławionej Agnieszki męczennicy przy via Nomentana, 3 mile od Rzymu, który zewsząd bogato ozdobił, i gdzie złożył liczne dary; tam został pogrzebany. Grób jej ozdobił srebrem ważącym 252 funty; umieścił na górze miedziane połączane cyborium o zadziwiającej wielkości; wykonał też 3 złote misy ważące każda po jednym funcie; wykonał mozaiki w absydzie tej bazyliki, gdzie też złożył liczne dary”. Kościół ten został odnowiony przez papieża Hadriana I (772-795) (*Liber Pontificalis XCVII. Hadrianus 85*, SCL 10, s. 41: „Odnowił kościół świętej męczennicy Agnieszki”), zaś Leon III (795-816) „dla kościoła świętej Agnieszki męczennicy, gdzie

znajdujące się w pobliżu ruin dawnej bazyliki). Informacje zawarte w *Liber Pontificalis* zostaną przeanalizowane i poddane krytycznej ocenie, by dzięki temu spojrzeć na nie w świetle faktów historycznych i osiągnąć współczesnej nauki.

1. Postać św. Agnieszki w wypowiedziach pisarzy wczesnochrześcijańskich

Na temat św. Agnieszki (Agnieszki Rzymskiej) niewiele wiadomo⁷, chociaż w starożytności – po św. Piotrze i św. Pawle – była jedną z najbardziej znanych i popularnych świętych Rzymu⁸. Świadczy o tym m.in. znaczna ilość jej przedstawień na tzw. złotych szklach z IV wieku, odnalezionych w rzymskich katakumbach⁹, jej wizerunek znajdujący się w katakumbach Komodylli¹⁰, a przede wszystkim obecność jej imienia w *Depositio martyrum*

spoczywa jej ciało, polecił wykonać nakrycie przetykane złotem z purpurowym obszyciem” (*Liber Pontificalis* XCVIII. Leo III 46, SCL 10, s. 70).

⁷ Postać św. Agnieszki wzbudzała zainteresowanie zwłaszcza na przełomie XIX i XX wieku. Z ważniejszych opracowań na jej temat warto wymienić następujące: C. O'Brien, *St. Agnes, Virgin and Martyr*, Halifax 1887; P. Franchi de'Cavalieri, *S. Agnese nella tradizione e nella leggenda*, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Supplementheft 10, Roma 1899; A.J. Smith, *Life of St. Agnes: Virgin and Martyr*, London 1906; F. Jubaru, *Sainte Agnès, vierge et martyre de la Voie Nomentane: d'après de nouvelles recherches*, Paris 1907; J.E. Butler, *St. Agnes*, London 1912; M. Beattie, *St. Agnes (Virgin and Martyr A.D. 303)*, Dublin 1944.

⁸ Por. G. Bardy, *Agnès*, w: *Catholicisme. Hier – aujourd'hui – demain*, t. 1, Paris 1948, k. 216; M. Starowieyski, *Męczeństwo Agnieszki*, w: Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Wieńce męczeńskie (Peristefanon)*, ŻMT 40, Kraków 2006, s. 337; A. Thacker, *The Origin and Early Development of Rome's Intramural Cults. A Context for the Cult of Sant'Agnese in Agone*, „Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge” 126/1 (2014) s. 138.

⁹ Por. C.R. Morey, *The Gold-Glass Collection of the Vatican Library, with Additional Catalogues of other Gold-Glass Collections*, red. G. Ferrari, Catalogo del Museo Sacro della Biblioteca Apostolica Vaticana 4, Città del Vaticano 1959, nr 75, 82-85, 121, 124, 221, 226, 246, 248, 265, 283, 412 i 425; A.T. Thacker, *Rome of the Martyrs: Saints, Cults and Relics, Fourth to Seventh Centuries*, w: *Roma Felix. Formations and Reflections of Medieval Rome*, red. É. Ó Carragáin – C. Neuman de Vegvar, Church, Faith and Culture in the Medieval West, Aldershot 2007, s. 28.

¹⁰ Por. A. Ferrua, *Scoperta di una nuova regione nella catacomba di Commodilla*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 34 (1958) s. 37 i 40-41; E. Josi, *Agnese, santa*,

– najstarszym rzymskim kalendarzu świąt, datowanym na lata 335-336¹¹, w którym zawarta jest informacja, że oddawano jej cześć 21 stycznia¹² przy drodze Nomentańskiej (via Nomentana)¹³. Potwierdzają to też wzmianki na jej temat w pismach takich autorów wczesnochrześcijańskich, jak św. Damazy († 384), św. Ambrożego († 397), Prudencjusza († po 405), św. Nicetas z Remezjany († po 414)¹⁴, Sulpicjusz Sewer († ok. 420)¹⁵, św. Hieronim († ok. 420)¹⁶, św. Augustyn († 430)¹⁷, Maksym z Turynu (V wiek)¹⁸ czy św. Grzegorz Wielki

martire di Roma, w: *Bibliotheca Sanctorum*, t. 1, red. F. Caraffa – G. Morelli, Roma 1961, k. 385-386 (ilustracja).

¹¹ Por. H. Wąsowicz, *Najstarszy rzymski kalendarz świąt*, RH 52/4 (2004) s. 11; Thacker, *Rome of the Martyrs*, s. 20-21; V. Saxer – S. Heid, *Depositio episcoporum – depositio martyrum*, NDPAC I 1371.

¹² Enrico Josi (*Agnese, santa, martire di Roma*, k. 382) zauważa, że taka sama data pojawia się w *Martyrologium Hieronymianum*, kalendarzach Kościołów w Kartaginie i Neapolu, *Sacramentarium Gelasianum*, *Sacramentarium Gregorianum*, *Capitularia evangeliorum* i w starożytnych lekcjonarzach. Ponadto w *Martyrologium Hieronymianum* Agnieszka wspominana jest także 27 i 28 stycznia, w synaksarionie Konstantynopolitańskim zaś – 20 i 21 stycznia, 1 lutego oraz 5 lipca.

¹³ Por. *Depositio martyrum*, tł. P. Szewczyk, SCL 9, s. 7: „XII kal. Feb. Agnetis in Nomentana”. Via Nomentana to starożytna droga, prowadząca na północny wschód od Rzymu do miasta Nomentum (obecnie Mentana) w Lacjum. Pierwotnie zaczynała się od Porta Collina w murach serwiańskich, a w III wieku, po wzniesieniu murów Aureliana, od Porta Nomentana. W tym miejscu istniał cmentarz, który z czasem otrzymał nazwę od św. Agnieszki. Por. A. Armellini, *Il cimitero di S. Agnese sulla via Nomentana*, Roma 1880.

¹⁴ Por. Nicetas Remesianensis, *De lapsu virginis consecratae* 3, 10, PL 16, 369. Dzieło to w *Clavis Patrum Latinorum* (red. E. Dekkers, Steenbrugge 1995, s. 230, nr 651) umieszczone jest w dziale *Dubia*, w *Patrologiae cursus completus. Series Latina* zaś opublikowane jest pod imieniem św. Ambrożego.

¹⁵ Por. Sulpicius Severus, *Dialogorum libri* II 13, 5, red. C. Halm, CSEL 1, Vindobonae 1866, s. 196, tł. P. Nowak, Sulpicjusz Sewer, *Dialogi*, w: Sulpicjusz Sewer, *Pisma o św. Marcinie z Tours*, ŻM 8, Kraków – Tyniec 1995, s. 163.

¹⁶ Por. Hieronimus, *Ep.* 130 (Ad Demetriadem), 5, tł. J. Czuj – M. Ożóg, Hieronim ze Strydonu, *Listy*, t. 4: (116-130), ŻMT 63, Kraków 2011, s. 194.

¹⁷ Por. Augustinus, *Sermo* 273, 6, red. V. Paronetto – A.M. Quartiroli, NBA 33, Roma 1986, s. 8; 286, 2, NBA 33, s. 146; 354, 5, red. V. Paronetto – A.M. Quartiroli, NBA 34, Roma 1989, s. 234.

¹⁸ Por. Maximus Taurinensis, *Sermo* 56 (*In natali S. Agnetis*), PL 57, 643-648. Obecnie powszechnie przyjmuje się, że istniało dwóch Maksymów z Turynu. Pierwszy zmarł po 417 roku, zaś drugi zaś działał w połowie V wieku. Dawniej rzeczone kazanie przypisywano pierwszemu, a obecnie – drugiemu Maksymowi. Por. CPL 221. Wskazuje się, że kazanie to zostało wygłoszone we wspomnienie św. Agnieszki przed 456 rokiem.

(† 604)¹⁹. Pomimo tak wielu starożytnych nawiązań do postaci św. Agnieszki, jej osoba spowita jest wieloma niejasnościami, a autorzy wypowiadający się na jej temat na ogół zaznaczają, że informacje czerpią z tradycji. Nawet papież Damazy, pisząc elogium na cześć świętej męczennicy, rozpoczyna je od słów „fama refert”²⁰, co jednoznacznie wskazuje na to, że informacje o niej czerpał z tradycji ustnej. Nie dziwi więc, że jej żywoty i męczeństwa powstałe zarówno w starożytności, jak i średniowieczu mają wręcz charakter legendarny i fabularny²¹.

Chociaż – jak już zaznaczono – kilku pisarzy wczesnochrześcijańskich wspomina św. Agnieszkę, to jednak najważniejsze są informacje przekazane w pismach dwóch z nich: św. Ambrożego i Prudencjusza²². Szczególne znaczenie ma przekaz św. Ambrożego, gdyż powszechnie uważa się, że stanowi on podstawę łacińskiej tradycji o męczeństwie św. Agnieszki. Pozostali autorzy w zasadzie powtarzają informacje o św. Agnieszce podane przez św. Ambrożego i Prudencjusza lub tylko wzmiankują jej postać, zwracając uwagę na jej czystość i dziewictwo oraz odwagę, męstwo i męczeństwo.

Ambroży nawiązuje do postaci św. Agnieszki w kilku dziełach: *De virginibus*²³, *De officiis ministrorum*²⁴, *Epistula ad Simplicianum*²⁵ oraz

¹⁹ Por. Gregorius Magnus, *Homiliarum XL in evangelia* I 11, 3, red. R. Étaix, CCL 141, Turnhout 1999, s. 75, tł. W. Szoldrski, Św. Grzegorz Wielki, *Homilie na Ewangelie*, PSP 3, Warszawa 1969, s. 69.

²⁰ *Epigrammata Damasiana* 37, red. A. Ferrua, *Sussidi allo studio delle antichità cristiane* 2, Roma 1942, s. 176.

²¹ W *Bibliotheca Hagiographica Latina* wymienionych jest aż 12 wczesnochrześcijańskich i średniowiecznych tekstów dotyczących św. Agnieszki. Por. *Bibliotheca Hagiographica Latina. Antiquae et Mediae Aetatis. Novum Supplementum*, red. H. Fros, *Subsidia Hagiographica* 70, Bruxelles 1986, nr 156-167. Również *Bibliotheca Hagiographica Graeca* informuje o dwóch męczeństwach powstałych w języku greckim. Por. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, t. 1, red. F. Halkin, *Subsidia Hagiographica* 8a, Bruxelles 1957, nr 45-46. Jednak teksty te mają niewielką wartość historyczną.

²² Por. V. Burrus, *Reading Agnes: The Rhetoric of Gender in Ambrose and Prudentius*, *JECS* 3 (1995) s. 25-46.

²³ Ambrosius, *De virginibus*, red. F. Gori, *SAEMO* 14/1, Milano – Roma 1989, s. 100-240, tł. W. Szoldrski – K. Obrycki, Św. Ambroży, *O dziewicach*, w: Św. Ambroży, *Wybór pism*, cz. 2, PSP 35, Warszawa 1986, s. 178-228.

²⁴ Ambrosius, *De officiis ministrorum*, red. G. Banterle, *SAEMO* 13, Milano – Roma 1977, tł. K. Abgarowicz, Święty Ambroży z Mediolanu, *Obowiązki duchownych*, Warszawa 1967.

²⁵ Ambrosius, *Ep. 7 (Ad Simplicianum)*, red. G. Banterle, *SAEMO* 19, Milano – Roma 1988, s. 72-98, tł. P. Nowak, Św. Ambroży z Mediolanu, *Listy*, t. 1, BOK 9, Kraków 1997, s. 67-84.

w przypisywanym mu hymnie *Agnes beatae virginis*²⁶. Dla analizowanej problematyki najistotniejszy jest początkowy fragment (rozdział II) dzieła *De virginibus*. Autor zaznacza, że zaczął je pisać w dniu wspomnienia liturgicznego św. Agnieszki, czyli 21 stycznia²⁷, najprawdopodobniej 376 lub 377 roku²⁸. Następnie – wychwalając pobożność, cnotliwość oraz wiarę i męstwo św. Agnieszki – podaje kilka informacji na temat jej życia. Sugeruje, że była piękna, gdyż wielu „wzdychało, żeby ją dla małżeństwa pozyskać”²⁹, mówi, że była dziewicą i męczennicą³⁰, a śmierć męczeńską poniosła w dwunastym roku życia³¹. Wypowiadając się na temat śmierci św. Agnieszki, biskup Mediolanu wskazuje, że została ścięta³². Jednak przed śmiercią była zmuszana do złożenia ofiary bogom pogańskim. Nawiązując do tego, mówi: „A gdy pod przymusem zawleczono ją do ołtarza pogańskiego, wyciągnęła wśród ognia ręce do Chrystusa i wśród zbrodniczych płomieni nakreśliła zwycięski znak Pana zwycięzcy”³³. Informację tę powtarza w bardziej rozbudowanej formie w hymnie *Agnes beatae virginis*³⁴. Ambroży podkreśla też, że gdy groźby nie przyniosły oczekiwanych skutków, Agnieszkę nakłaniano pochlebstwami do złożenia ofiary pogańskiej. Jednak zarówno groźby, jak i pochlebstwa

²⁶ Ambrosius, *Agnes beatae virginis*, red. G. Barterle, SAEMO 22, Milano – Roma 1994, s. 72-74, tł. anonimowe, w: *Liturgia godzin*, t. 3, Poznań 1987, s. 1058. Niektórzy badacze uznają autorstwo Ambrożego za pewne, a niektórzy za prawdopodobne. Por. G. Barterle, *Introduzione*, w: SAEMO 22, s. 15. Szerzej na temat treści hymnu, zob. T. Gacia, *Analiza hymnu „Agnes beatae virginis” św. Ambrożego*, VoxP 36-37 (1999) s. 259-270.

²⁷ Por. Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 5, SAEMO 4/1, s. 105-106, PSP 35, s. 180: „Dobrze się składa, że dziś obchodzimy urodziny dziewicy. Trzeba więc mówić o dziewicach i od tego zacząć książkę [...]. Dziś urodziny świętej Agnieszki”.

²⁸ Maria Grazia Mara twierdzi, że Ambroży zakończył pisanie dzieła przed grudniem 377 roku. Por. *Patrologia*, t. 3: *Dal Concilio di Nicea (325) al Concilio di Calcedonia (451). I Padri latini*, red. A. di Berardino, Genova 1992, s. 156.

²⁹ Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 9, SAEMO 14/1, s. 110, PSP 35, s. 181.

³⁰ Por. Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 5, SAEMO 14/1, s. 106, PSP 35, s. 180; 1, 2, 6, SAEMO 14/1, s. 106, PSP 35, s. 180; 1, 2, 9, SAEMO 14/1, s. 110, PSP 35, s. 182; *Ep. 7* (Ad Simplicianum), 36, SAEMO 19, s. 92, BOK 9, s. 81.

³¹ Por. Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 7, SAEMO 14/1, s. 106, PSP 35, s. 180: „W dwunastym (*duodecim*) roku życia miała złożyć świadectwo krwi”.

³² Por. Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 7, SAEMO 14/1, s. 106, PSP 35, s. 181; 1, 2, 9, SAEMO 14/1, s. 110, PSP 35, s. 181.

³³ Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 7, SAEMO 14/1, s. 108, PSP 35, s. 181.

³⁴ Por. Ambrosius, *Agnes beatae virginis* 17-24, SAEMO 22, s. 72-74, LG III, s. 1058.

były bezskuteczne³⁵. Ponadto Ambroży akcentuje, jak wielką wagę dla św. Agnieszki miało jej dziewictwo³⁶ i skromność, gdyż podkreśla, że po otrzymaniu śmiertelnego ciosu, upadając na ziemię, troszczyła się jeszcze o zachowanie skromności, okrywając się szatą³⁷. Akcentując zaś jej męstwo i odwagę, porównuje ją z antyczną Leaeną³⁸, jednak zaznacza, że św. Agnieszka o wiele ją przewyższała³⁹. Podkreślając natomiast jej dziewictwo i męczeństwo, zestawia ją ze św. Teklą⁴⁰ i św. Pelagią⁴¹.

Prudentiusz swą narrację na temat św. Agnieszki rozpoczyna od informacji, że jej grób znajduje się w Rzymie⁴². Następnie mówi, że była

³⁵ Por. Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 9, SAEMO 14/1, s. 110, PSP 35, s. 181.

³⁶ Por. Ambrosius, *De officiis ministrorum* 1, 41, 204, SAEMO 13, s. 148, tł. Abgarowicz, s. 93: „[Św. Agnieszka] narażona na dwa wielkie niebezpieczeństwa, na utratę czystości lub życia, wzięła w obronę czystość i doczesne życie zamieniła na szczęście wieczne”.

³⁷ Por. Ambrosius, *Agnes beatae virginis* 25-28, SAEMO 22, s. 74, LG III, s. 1058.

³⁸ Por. Ambrosius, *De virginibus* 1, 4, 17-18, SAEMO 14/1, s. 120-122, PSP 35, s. 184-185. Leaena – postać pseudohistoryczna. W 514 roku przed Chrystusem pomogła Arystogejtonowi i Hermodiosowi w spisku przeciw tyranowi Aten Hipparchowi, którego zamordowano. Hippiasz, brat Hipparcha, schwycił Leaenę i torturami starał się zmusić ją do podania imion spiskowców. Ona jednak w czasie przesłuchania odgryzła sobie język, aby nie wydać swych przyjaciół. Wspomina ją kilku pisarzy antycznych, m.in. Plutarch (*De garrulitate* 8), Pliniusz Starszy (*Historia naturalis* 34, 19, 12), a także Tertulian (*Apologeticum* 50, 8; *Ad nationes* 1, 18; *Ad martyras* 4), chociaż nie wymienia jej imienia.

³⁹ Por. Ambrosius, *De virginibus* 1, 4, 19, SAEMO 14/1, s. 122, PSP 35, s. 185: „Zapewne Agnieszka wiekiem była młodsza [od Leaeny], lecz męstwem starsza, triumfem wspanialsza, stałością ufniejsza: nie odgryzła sobie języka ze strachu, lecz zachowała go na triumf zwycięstwa”.

⁴⁰ Por. Burrus, *Reading Agnes*, spec. s. 30-33.

⁴¹ Por. Ambrosius, *Ep. 7* (Ad Simplicianum), 36, SAEMO 19, s. 92, BOK 9, s. 81. Św. Tekla żyła w I wieku, pochodziła z Ikonium, była uczennicą, a później towarzyszką św. Pawła, czczona jest jako dziewica i męczennica. Jej życie opisane jest w apokryficznych *Dziejach Pawła i Tekli* powstałych ok. 180 roku. Św. Pelagia żyła w III-IV (?) wieku, pochodziła z Antiochii Syryjskiej, śmierć męczeńską poniosła w wieku 15 lat za cesarza Dioklecjana (244-313/316, cesarz od 284) lub Numeriana (ok. 260-284, cesarz od 283), czczona jest jako dziewica i męczennica. Szerzej zob. V. Saxer – A. di Berardino, *Tecla*, NDPAC III 5211-5212 (bibliografia); M. Starowieyski, *Tecla (Atti di)*, w: NDPAC III 512-513 (bibliografia); V. Saxer – S. Heid, *Pelagia*, NDPAC III 3994 (bibliografia).

⁴² Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 1, red. M.P. Cunningham, CCL 126, Turnholti 1966, s. 386, tł. M. Brożek, *ŻMT* 40, s. 339.

dziewicą i męczennicą⁴³. Dalej podkreśla jej młody wiek, twierdząc, że jeszcze nie dojrzała do małżeństwa⁴⁴. Później opowiada, że z miłości do Chrystusa nie porzuciła wiary przez uczczenie bożków pogańskich⁴⁵, a do złożenia ofiary nie dała się przekonać ani miłymi słowami zachęty, ani groźbami, lecz trwała mężnie w swej wierze, nie lękając się tortur i śmierci⁴⁶. Prudentiusz jest zdania, że stanowczość św. Agnieszki w trwaniu przy Chrystusie Oblubieńcu stała się przyczyną zmiany strategii postępowania sędziego, który postanowił zbezcześcić jej czystość przez umieszczenie jej w domu publicznym⁴⁷. Dlatego nakazał, aby wystawiono ją „na widok publiczny, na rogu ulicy”⁴⁸. Jednak młodzieniec, który spojrzał na nią pożądliwym wzrokiem, został rażony piorunem, ale na prośbę św. Agnieszki Chrystus przywrócił mu życie i wzrok⁴⁹. Wówczas rozgniewany sędzia polecił, aby ją ścięto⁵⁰. Warto zauważyć, że mówiąc o św. Agnieszce, Prudentiusz posługuje się zwrotami zaczerpniętymi z *Eneidy*⁵¹ Wergiliusza, przez co nawiązuje do antycznej postaci Trojanki Polikseny⁵².

⁴³ Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 2-4, CCL 126, s. 386, ŻMT 40, s. 339; 7-9, CCL 126, s. 386, ŻMT 40, s. 339; 14, 119-123, CCL 126, s. 389, ŻMT 40, s. 347.

⁴⁴ Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 10, CCL 126, s. 386, ŻMT 40, s. 339.

⁴⁵ Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 12-14, CCL 126, s. 386, ŻMT 40, s. 339-340.

⁴⁶ Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 15-20, CCL 126, s. 386, ŻMT 40, s. 340.

⁴⁷ Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 21-30, CCL 126, s. 386-387, ŻMT 40, s. 340.

⁴⁸ Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 39, CCL 126, s. 387, ŻMT 40, s. 340. Według tradycji miało to miejsce w portyku stadionu Domicjana, gdzie też lokalizuje się miejsce męczeńskiej śmierci św. Agnieszki.

⁴⁹ Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 43-60, CCL 126, s. 387, ŻMT 40, s. 341.

⁵⁰ Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 61-67. 85-90, CCL 126, s. 387-388, ŻMT 40, s. 341-342.

⁵¹ Por. Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 124, CCL 126, s. 389: „O virgo felix, o nova gloria”, ŻMT 40, s. 344, gdzie badacze dostrzegają wyraźne nawiązanie do Polikseny. Por. Publius Vergilius Maro, *Aeneida* 3, 324, Virgil, t. 1: *Eclogues, Georgics, Aeneid I-VI*, red. H.R. Fairclough, London – New York 1916, s. 370: „O felix una ante alias Priameia virgo”. Szerzej zob. A. Mahoney, *Vergil in the Works of Prudentius*, Washington 1934. Uczni dostrzegają też nawiązania do twórczości Owidiusza i Seneki. Por. Burrus, *Reading Agnes*, s. 39-41.

⁵² Poliksena była najmłodszą córką króla Troi Priama. Zakochała się w Achillesie, dla którego w sposób bohaterski poświęciła swe życie. Por. Burrus, *Reading Agnes*, spec. s. 39-42.

W podanych powyżej informacjach pojawia się kilka kwestii dyskusyjnych. Pierwszą z nich jest wiek św. Agnieszki. Chociaż biskup Mediolanu informuje, że w chwili męczeństwa miała ona 12 lat, to jednak jest prawdopodobne, że jeszcze nie osiągnęła tego wieku. Sugeruje to sam Ambroży, mówiąc, że była „jeszcze niezdatna do kary [...], z powodu młodocianego wieku nie mogła być arbitrem własnych spraw”⁵³, że wyznania wiary „nie mogła jeszcze zaświadczyć swym wiekiem”⁵⁴, że „jeszcze nie zakosztowała [życia], a oddaje je, jakby je już przeżyła”⁵⁵, a także, że była za młoda „do zamążpójścia”⁵⁶. Tezę tę zdaje się potwierdzać również Prudentiusz, który – chociaż nie określa jej wieku – mówiąc o niej, posługuje się rzeczownikiem *puella* (‘dziewczyna’) w formie zdrobniałej – *puellula* (‘dziewczynka’)⁵⁷. Nawiązując zaś do młodego wieku św. Agnieszki, pisze: „Mówią, że dla męża jeszcze nie-dojrzała”⁵⁸. Informacja ta, podana także przez św. Ambrożego, jest dość istotna, gdyż według prawa rzymskiego dziewczyna osiągała pełnoletniość w wielu 12 lat. Dlatego wychodząc za mąż, powinna mieć co najmniej 12 lat⁵⁹. Zatem sformułowania pojawiające się w wypowiedziach św. Ambrożego i Prudentiusza jednoznacznie sugerują, że św. Agnieszka w chwili męczeństwa mogła jeszcze nie mieć 12 lat. Jedynie św. Augustyn jest innego zdania, gdyż mówi, że w chwili męczeńskiej śmierci miała 13 lat⁶⁰.

Kolejną kwestią dyskusyjną jest rok męczeńskiej śmierci św. Agnieszki. O ile data dzienna jej śmierci jest pewna (21 stycznia),

⁵³ Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 8, SAEMO 14/1, s. 108, PSP 35, s. 181.

⁵⁴ Ambrosius, *De virginibus* 1, 4, 19, SAEMO 14/1, s. 122, PSP 35, s. 185.

⁵⁵ Ambrosius, *De virginibus* 1, 2, 8, SAEMO 14/1, s. 108, PSP 35, s. 181.

⁵⁶ Ambrosius, *Agnes beatae virginis* 7, SAEMO 22, s. 72, LG III, s. 1058.

⁵⁷ *Puellula*: Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 11, CCL 126, s. 386, ŻMT 40, s. 339; *Puella*: Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 2, CCL 126, s. 386, ŻMT 40, s. 339 (oddane jako „dziewczynka”).

⁵⁸ Prudentius, *Peristefanon* 14 (*Passio Agnetis*), 10, CCL 126, s. 386, ŻMT 40, s. 339.

⁵⁹ Por. *Digesta Iustiniani* 23, 1, 9 (Ulpianus), red. i tł. T. Palmirski, *Digesta Iustiniani* = *Digesta Justyniańskie*, t. 4, Kraków 2014, s. 208-209; 23, 2, 4 (Pomponius), *Digesta Justyniańskie*, t. 4, s. 212-213; 23, 3, 68 (Papinianus), *Digesta Justyniańskie*, t. 4, s. 266-267; 23, 3, 74 (Hermogenianus), *Digesta Justyniańskie*, t. 4, s. 270-271. Pisarze chrześcijańscy również potwierdzają taki sam wiek zdatności do zamążpójścia. Por. Tertullianus, *De virginibus velandis* 11, 6, PL 2, 905-906, tł. K. Obrycki, Tertulian, *O noszeniu zasłony przez dziewice*, w: Tertulian, *Wybór pism*, PSP 65, Warszawa 2007, s. 98. Zob. A. Arjava, *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford 1996, s. 32-33.

⁶⁰ Por. Augustinus, *Sermo* 273, 6, NBA 33, s. 8: „Agnes puella tredecim annorum”.

o tyle trudno jest ustalić rok tego wydarzenia. Najczęściej uczeni twierdzą, że był to czas prześladowań prowadzonych przez cesarza Dioklecjana (ok. 303/304)⁶¹, niekiedy też wskazują na czas prześladowań mających miejsce za cesarza Decjusza (ok. 250)⁶² lub Waleriana (257/258)⁶³. Niestety, biorąc pod uwagę obecny stan badań, wydaje się, że kwestia ta jest niemożliwa do jednoznacznego rozstrzygnięcia. Jako miejsce męczeńskiej śmierci św. Agnieszki uczeni jednoznacznie wskazują rzymski stadion Domicjana (51-96, cesarz od 81)⁶⁴, gdzie na początku VIII wieku wzniesiono oratorium ku jej czci. Oratorium to Kalikst II (ok. 1050-1124, papież od 1119) przekształcił w niewielką bazylikę, którą w połowie XVII wieku zastąpiono majestatycznym kościołem – Sant’Agnese in Agone⁶⁵.

Kwestią dyskusyjną jest również rodzaj śmierci męczeńskiej św. Agnieszki. Chociaż zarówno św. Ambroży, jak i Prudencjusz mówią o jej ścięciu, to jednak w źródłach pojawiają się też inne informacje. Przykładowo, św. Damazy w elogium poświęconym św. Agnieszce, mówi o jej spaleniu⁶⁶.

⁶¹ Por. Beattie, *St. Agnes (Virgin and Martyr A.D. 303)*, passim. Gustav Bardy przypuszcza, że mógł to być początek IV wieku (por. Bardy, *Agnès*, k. 216), Marek Starowieyski zaś, że był to 305 rok (por. Starowieyski, *Męczeństwo Agnieszki*, s. 338).

⁶² Za taką datą opowiada się np. Viktor Saxer (*Agnese*, NDPAC I 134). Również Enrico Josi (*Agnese, santa, martire di Roma*, k. 382) sugeruje, że męczeństwo św. Agnieszki miało miejsce w połowie III, a nie na początku IV wieku. Podobnie Marek Starowieyski (*Męczeństwo Agnieszki*, s. 338) dopuszcza możliwość datowania jej męczeństwa na połowę III wieku.

⁶³ Por. Gacia, *Analiza hymnu „Agnes beatae virginis” św. Ambrożego*, s. 261.

⁶⁴ Szerzej zob. A.M. Colini, *Stadium Domitiani*, Roma 1943; J.-F. Bernard – P. Ciancio Rossetto, *Le stade de Domitien. Situation topographique, étude architecturale et réflexions concernant la localisation de l’église Sainte Agnès*, w: *Piazza Navona, ou Place Navone, la plus belle & la plus grande. Du stade de Domitien à la place moderne, histoire d’une évolution urbaine*, red. J.-F. Bernard, Collection de l’École française de Rome 493, Rome 2014, s. 75-92; J.-F. Bernard – P. Ciancio Rossetto, *Lo stadio di Domiziano. Novi dati sull’architettura a del monumento*, w: *Piazza Navona, ou Place Navone, la plus belle & la plus grande. Du stade de Domitien à la place moderne, histoire d’une évolution urbaine*, red. J.-F. Bernard, Collection de l’École française de Rome 493, Rome 2014, s. 135-157.

⁶⁵ Por. Starowieyski, *Męczeństwo Agnieszki*, s. 338. Szerzej zob. Thacker, *The Origin and Early Development of Rome’s Intramural Cults*, s. 137-146.

⁶⁶ Por. *Epigrammata Damasiana* 71, red. Ferrua, s. 248.

2. Miejsce kultu św. Agnieszki

W *Liber Pontificalis* imię św. Agnieszki wspominane jest w żywotach dziesięciu papieży: św. Sylwestra I (314-335), Liberiusza (352-366), św. Innocentego I (401-417), św. Bonifacego I (418-422), św. Symmachusa (498-514), Honoriusza I (625-638), Hadriana I (772-795), św. Leona III (795-816), św. Paschalisa I (817-824) i św. Mikołaja I (858-867). Jednak tylko w biogramach czterech z nich wzmianki dotyczą budowy, dekoracji i sposobów zagospodarowania pierwotnej bazyliki – miejsca związanego z *memoria* św. Agnieszki.

Pierwsza i najważniejsza ze wzmianek na temat miejsca kultu św. Agnieszki znajduje się w opisie działalności papieża Sylwestra I. Kompilator *Liber Pontificalis* pisze: „W tym czasie [cesarz Konstantyn Wielki] wybudował na prośbę swojej córki bazylikę świętej męczennicy Agnieszki i sporządził w tym miejscu baptysterium, w którym też ochrzczona została przez biskupa Sylwestra jego siostra Konstancja wraz z córką cesarza”⁶⁷.

Z przytoczonego tekstu wynika, że w kompleksie budowli wzniesionych w pobliżu grobu św. Agnieszki znajdowały się dwa obiekty: bazylika⁶⁸ i „baptysterium”. Według wiedzy kompilatora *Liber Pontificalis* obie budowle zostały wzniesione z polecenia cesarza Konstantyna Wielkiego (ok. 272-337, cesarz od 306), na prośbę jego córki. Wprawdzie jej imię nie zostało wymienione, ale uczeni jednoznacznie wskazują, że chodzi o Konstancyję (ok. 307/317-354)⁶⁹, z której postacią związany

⁶⁷ *Liber Pontificalis XXXIII. Silvester* 23, SCL 9, s. 75.

⁶⁸ Bazylika św. Agnieszki już od dawna była przedmiotem zainteresowań uczonych. Na jej temat istnieje ogromna literatura. Z ważniejszych prac należy wymienić: C. Cecchelli, *S. Agnese fuori le mura e S. Costanza*, Le chiese di Roma illustrate 10, Roma 1924; A.P. Frutaz, *Il complesso monumentale di Sant'Agnese e di Santa Costanza*, Roma 1960; P.M. Barbini, *S. Agnetis Basilica, Coemeterium*, w: *Lexicon Topographicum Urbis Romae. Suburbium*, t. 1, Rome 2001, s. 33-36; G. Ferraù, *Sant'Agnese fuori le mura: il complesso monumentale sulla via Nomentana*, Castiglione di Sicilia 2020.

⁶⁹ Później córkę Konstantyna i jego żony Fausty zaczęto nazywać Konstancyją, a nawet czcić jako świętą (kult jest potwierdzony od VII wieku). Szerzej zob. B. Bleckmann, *Constantina, Vetrano und Gallus Caesar*, „Chiron” 24 (1994) s. 29-68; H. Jones, *Agnes and Constantia: Domesticity and Cult Patronage in the „Passion of Agnes”*, w: *Religion, Dynasty and Patronage in Early Christian Rome, 300-900*, red. K. Cooper – J. Hillner, Cambridge 2007, s. 115-139. Trzy wydane krytycznie łacińskie żywoty św. Konstantyny wraz z przekładem na język angielski, w: *The Lives of Saint Constantina*, red. M. Conti – V. Burrus – D. Trout, Oxford Early Christian Texts, Oxford 2020.

jest cały kompleks św. Agnieszki⁷⁰. Nieco dalej kompilator dodaje też informację, że bazylika św. Agnieszki została bogato wyposażona w drogocenne dobra ruchome oraz uposażona przez Konstantyna Wielkiego⁷¹. Aby poznać wartość tych informacji, warto dokładnie je przeanalizować i krytycznie spojrzeć na nie.

2.1. Bazylika

Uczeni na podstawie badań archeologicznych jednoznacznie wskazują, że bazylika św. Agnieszki wzniesiona na terenie dawnej podmiejskiej willi cesarskiej w pobliżu grobu św. Agnieszki⁷², około dwóch kilometrów od murów Aureliana okalających miasto, na północno-wschodnich

⁷⁰ Szerzej na temat tego kompleksu, zob. H. Brandenburg, *Le prime chiese di Roma IV-VII secolo. L'inizio dell'architettura ecclesiastica occidentale*, tł. A. Costa, Milano 2004, s. 70-86 (*La basilica di S. Agnese e il mausoleo di Costantina Augusta*).

⁷¹ Por. *Liber Pontificalis XXXIII. Silvester 23*, SCL 9, s. 75-76: „W tym miejscu ofiarował następujące dary: patenę z najczystszego złota ważącą 20 funtów; złoty kielich ważący 10 funtów; lampę w kształcie korony z najczystszego złota, z 30 delfinami, ważąca 15 funtów; 2 srebrne pateny, ważące 20 funtów każda; 5 srebrnych kielichów, ważących 10 funtów każdy; 30 srebrnych lamp ważących 8 funtów każda; 40 mosiężne lampy; 40 mosiężnych lamp, krytych srebrem, rzeźbionych; złota lampa z 12 knotami o wadze 20 funtów, a nad chrzcielnicą inna, ważąca 15 funtów. W darze dał także: wszystkie pola wokół miasta Figlinas, dostarczające 160 solidów; via Salaria wokół ruin aż do wszystkich pół świętej Agnieszki, dostarczającą 105 solidów; pole Mukusa dostarczające 130 solidów; posiadłość Vicum Pisonis dostarczającą 250 solidów; pole Casulas dostarczające 100 solidów”. Eckhard Wirbelauer (*Agnès et les évêques de Rome jusqu'au VIIe siècle: un plaidoyer pour une relecture historico-critique du „Liber pontificalis”*, „Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge” 126/1 (2014) s. 129, przyp. 27) sugeruje, że podany inwentarz nie dotyczy stanu z IV wieku, z czasów papieża Sylwestra I, lecz odnosi się do stanu z VI wieku, z czasów papieża Hormizdasa (514-523). Wydaje się, że sugestia ta jest słuszna, gdyż kompilator wspomina o ofiarowaniu przez Konstantyna złotej lampy, która była zawieszona „nad chrzcielnicą”, a przecież mauzoleum Konstantyny określił jako „baptysterium”.

⁷² Por. G. Mackie, *A New Look at the Patronage of Santa Costanza, Rome*, „Byzantion” 67/2 (1997) s. 390-391; M. Dirschlmyer, *Kirchenstiftungen römischer Kaiserinnen vom 4. bis zum 6. Jahrhundert. Die Erschließung neuer Handlungsspielräume*, Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband. Kleine Reihe 13, Münster 2015, s. 58-59. Na temat katakumb, zob. U.M. Fasola, *La „regio IV” nel cimitero di S. Agnese sotto l'atrio della basilica costantiniana*, RivAC 50 (1974) s. 175-205; F. Mancinelli, *Katakumby rzymskie*, tł. P. Gazda – A. Boniecki, Firenze 1987, s. 49-50; V. Fiocchi Nicolai – F. Bisconti – D. Mazzoleni, *The Christian Catacombs of Rome:*

przedmieściach Rzymu, została zbudowana nie w czasach Konstancyna, lecz już po jego śmierci, w czasie rządów jego syna Konstansa I (ok. 323-350, cesarz od 337)⁷³, między 337 a 351 rokiem⁷⁴. Z informacji zawartych w inskrypcji dedykacyjnej bazyliki wynika, że jedyną jej fundatorką była Konstancyna (siostra Konstansa). Powszechnie przyjmuje się, że przebywała ona w Rzymie w latach 337-351⁷⁵: od zamordowania jej pierwszego męża Hannibaliana⁷⁶ (337), z którym wzięła ślub w 335 roku, do drugiego małżeństwa z kuzynem Gallusem (351)⁷⁷. Właśnie w tym czasie, a niemal na pewno w latach czterdziestych IV wieku⁷⁸, Konstancyna ufundowała rzeczoną bazylikę. Być może wyżej przytoczony fragment *Liber Pontificalis* wskazuje na formalny proces prawny dotyczący uzyskania cesarskiego pozwolenia na budowę bazyliki na gruncie cesarskim, na którym znajdował się grób św. Agnieszki. Konstancyna mogła zwrócić się do

History, Decoration, Inscriptions, tł. C.C. Stella – L.-A. Touchette, Regensburg 1999, s. 28-29 i 41-42.

⁷³ Por. P.M. Barbini – F. Severini, *Risultati archeologici del nuovo saggio di scavo 1999 nella basilica cimiteriale di S. Agnese*, w: *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV-X secolo)*, Roma 4-10 settembre 2000, red. F. Guidobaldi – A.G. Guidobaldi, Città del Vaticano 2002, s. 757-770; *La basilica costantiniana di Sant'Agnese. Lavori archeologici e di restauro*, red. M. Magnani Cianetti – C. Pavolini, Milano 2004.

⁷⁴ Por. U. Fusco, *Considerazioni sul rinvenimento di sculture antiche da S. Agnese fuori le mura*, „*Archeologia Classica*” 55 (2004) s. 400.

⁷⁵ Por. U. Fusco, *Sant'Agnese nel quadro delle basiliche circiformi di età costantiniana a Roma e nel suo contesto topografico: lo stato degli studi*, w: *La Basilica Costantiniana di Sant'Agnese*, s. 13. Jej obecność w tym czasie w Rzymie potwierdzają także zachowane inskrypcje.

⁷⁶ Hannibalian – Flavius Hannibalianus – był synem Dalmacjusza Starszego, przyrodniego brata cesarza Konstancyna Wielkiego, wnukiem Konstancjusza Chlorusa (250-306, cesarz od 305) i jego drugiej żony Flawii Maksymiany Teodory (ok. 275-po 337). Jego rodzonym bratem był cesarz Dalmacjusz.

⁷⁷ Konstancjusz Gallus (325-354, cesarz Wschodu od 351) – Flavius Claudius Constantius Gallus – był synem Juliusza Konstancjusza (przyrodniego brata Konstancyna Wielkiego) i jego pierwszej żony Galli. Por. Dirschlmyer, *Kirchenstiftungen römischer Kaiserinnen*, s. 54; J. Hillner, *A Woman's Place: Imperial Women in Late Antique Rome*, „*Antiquité Tardive*” 25 (2017) s. 86-87.

⁷⁸ Ceglane elementy bazyliki datowane są właśnie na ten czas. Por. *Materiali e tecniche dell'edilizia Paleocristiana a Roma*, red. M. Cecchelli, Rome 2001, s. 207-209 (*Catalogo*); D. Trout, *Vergil and Ovid at the Tomb of Agnes: Constantina, Epigraphy, and the Genesis of Christian Poetry*, w: *Ancient Documents and their Contexts. First North American Congress of Greek and Latin Epigraphy (2011)*, red. J. Bodel – N. Dimitrova, Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy 5, Leiden – Boston 2014, s. 263.

swego brata o pozwolenie na budowę na terenie cesarskim znajdującym się przy via Nomentana, o czym kompilator *Liber Pontificalis* mógł mieć jedynie wypaczoną świadomość. Możliwe jest też, że kościół, który zbudowano za jej pieniądze („omnibus impensis paratis”)⁷⁹, powstał także na gruncie będącym jej własnością, a nie własnością samego cesarza⁸⁰.

Bazylika ta była, jak na owe czasy, niezwykle nowatorską, monumentalną budowlą w kształcie cyrku, mającą 98,30 m długości, 40,39 m szerokości i ponad 17 m wysokości⁸¹. Była to tzw. bazylika obejściowa lub cmentarna⁸², której podstawową funkcją było zapewnienie miejsc pochówku przede wszystkim dla chrześcijan. Przed bazyliką znajdował się duży otwarty dziedziniec, z którego wchodziło się do katakumby św. Agnieszki. Bazylika ta najprawdopodobniej cały czas (aż do popadnięcia w ruinę) była wykorzystywana w sposób ciągły do odprawiania nabożeństw ku czci męczennicy (oraz przypuszczalnie również innych

⁷⁹ *Epigrammata Damasiana* 71, red. Ferrua, s. 248. Por. J. Curran, *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century*, Oxford Classical Monographs, Oxford 2002, s. 128; D. Trout, ‘Being Female’: *Verse Commemoration at the Coemeterium S. Agnetis (Via Nomentana)*, w: *Being Christian in Late Antiquity. A Festschrift for Gillian Clark*, red. C. Harrison – C. Humfress – I. Sandwell, Oxford 2014, s. 215-234; Hillner, *A Woman’s Place*, s. 75-94.

⁸⁰ Szerzej, zob. R. Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. The Early Christian Basilicas of Rome (IV-IX cent.)*, t. 1, Città del Vaticano 1937, s. 14-39.

⁸¹ Por. Mancinelli, *Katakumby rzymskie*, s. 49; W.E. Kleinbauer, *Antioch, Jerusalem, and Rome: the patronage of Emperor Constantius II and architectural invention*, „Gesta” 45 (2006) s. 131; L.F. Aulbach – L.C. Gorski, *The Circiform Basilicas of Rome*, „The Journal Houston Archeological Society” 140 (2019) s. 110-113.

⁸² Dotychczas na przedmieściach starożytnego Rzymu zidentyfikowano sześć bazylik tego typu. Wszystkie usytuowane są przy drogach konsularnych w mniej więcej tej samej odległości od miasta. Należą do nich: Sant’Agnese przy via Nomentana, San Lorenzo przy via Tiburtina, Basilica dei Gordiani przy via Praenestina, Santi Marcellino e Pietro przy via Labicana (via Casiliana), San Sebastiano przy via Appia, Basilica anonima della via Ardeatina. Odkrycie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku szóstej bazyliki przy via Ardeatina może wskazywać, że podobne gmachy zostały wzniesione również przy innych drogach. Ich datacja i funkcje nadal są dyskutowane, ale uczeni generalnie zgadzają się, że wszystkie zostały wzniesione w pierwszej połowie IV wieku i że funkcjonowały głównie jako zadaszone cmentarze. Okres ich używania był stosunkowo krótki, gdyż wszystkie, z wyjątkiem bazyliki św. Sebastiana, popadły w ruinę na przełomie VII i VIII wieku. Por. M. Hellström, *On the Form and Function of Constantine’s Circiform Funerary Basilicas in Rome*, w: *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Co-existence in the Fourth Century*, red. M. Salzman – M. Sághy – R. Lizzi Testa, Cambridge 2015, s. 291-313; Aulbach – Gorski, *The Circiform Basilicas of Rome*, s. 99-121.

męczenników) i organizowania pochówków oraz uczt pogrzebowych, podobnie jak to miało miejsce w innych bazylikach cmentarnych.

Najstarszym zachowanym dokumentem dotyczącym bazyliki św. Agnieszki jest wspomniana już inskrypcja dedykacyjna⁸³. Została ona wyryta na marmurowej płycie i umieszczona wewnątrz bazyliki, jednak nie wiadomo, gdzie ta płyta znajdowała się pierwotnie. W źródłach podawane są mało precyzyjne informacje, że była umieszczona „in absida basilicae” lub „super arcum qui basilicam continet”⁸⁴. Data powstania epigramu jest dość pewna. Według najnowszych analiz datuje się go na lata czterdzieste IV wieku⁸⁵, a niektórzy datują go dokładnie na 342 rok⁸⁶. Chociaż marmurowa płyta z inskrypcją dedykacyjną zaginęła, to cały tekst epigramu przetrwał w tradycji rękopiśmiennej jako dodatek do niektórych manuskryptów *Peristefanon* Prudencjusza⁸⁷. Mówi on o poświęceniu świątyni („templum”) dziewicy Agnieszce („virginis Agnes”) przez Konstantynę, której imię pojawia się nie tylko w pierwszym wersecie epigramu, ale także w akrostychu: CONSTANTINA DEO⁸⁸. Chociaż wydawca epigramatów Damazego

⁸³ Por. Wirbelauer, *Agnès et les évêques de Rome*, s. 129.

⁸⁴ Por. *Epigrammata Damasiana* 71, red. Ferrua, s. 246-247. Na temat najbardziej prawdopodobnych lokalizacji, zob. R. Krauthemier, *The Building Inscriptions and the Dates of Construction of Old St. Peter's: A Reconsideration*, „Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana” 25 (1989) s. 9.

⁸⁵ Por. D. Trout, *Damascus and the Christian Epigram in the West*, w: *A Companion to Ancient Epigram*, red. Ch. Henriksen, Blackwell Companions to the Ancient World, Hoboken 2019, s. 619. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że autor przypisuje ten epigram Konstantynie.

⁸⁶ Por. Å. Ringbom, *Dolphins and Mortar Dating – Santa Costanza Reconsidered*, w: *In Songs of Ossian: Festschrift in Honour of Professor Bo Ossian Lindberg*, Taidehistoriallisia Tutkimuksia 27, Helsinki 2003, s. 29.

⁸⁷ Por. Wirbelauer, *Agnès et les évêques de Rome*, s. 129.

⁸⁸ Por. *Epigrammata Damasiana* 71, red. Ferrua, s. 248 (= ICUR VIII 20752 = ILCV 1768):

Constantina deum venerans Christoque dicata,
Omnibus impensis devota mente paratis,
Numine divino multum Christoque iuvante,
Sacravi templum victricis virginis Agnes,
Templorum quod vincit opus terrenaque cuncta,
Aurea quae rutilant summi fastigia tecti.
Nomen enim Christi celebratur sedibus istis,
Tartaream solus potuit qui vincere mortem
Invectus caelo solusque inferre triumphum
Nomen Adae referens et corpus et omnia membra

Antonio Ferrua umieścił tę inskrypcję w korpusie jego epigramatów⁸⁹, to jednak obecnie autorstwo inskrypcji powszechnie przypisuje się samej Konstantynie. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można powiedzieć, że Konstantyna z pobudek religijnych⁹⁰ sama⁹¹ ułożyła w czternastu heksametrach epigram dedykacyjny kościoła⁹².

Papież Damazy natomiast jest autorem inskrypcji stanowiącej elogium ku czci św. Agnieszki:

Jak niesie tradycja, święci rodzice już dawno obwieścili,
iż Agnieszka zdeptała śmiało
wściekłość pełną pogroźek złego okrutnika.
Gdy jej uszy przeniknęł ponury śpiew trąby,
Porzuciła dziewczynka piastunki swej objęcia,
I mimo swych wątłych sił pokonała ogromną trwogę,
Gdy kat ciało jej szlachetne palić chciał płomieniem
Włosami nagość przykryła, by widokiem swym
nie skalać świątyni Pana.
O czcigodna i bez skazy Męczennico,
Bądź łaskawa usłyszeć modły zanoszone przez Damazego⁹³.

A mortis tenebris et caeca nocte levata.
Dignum igitur munus martyr devotaque Christo,
Ex opibus nostris per saecula longa tenebis,
O felix virgo, memorandi nominis Agnes.

⁸⁹ *Epigrammata Damasiana* 71, red. Ferrua, s. 246-250.

⁹⁰ Por. Ch.M. Odahl, *Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, tł. K. Bies, Oświęcim 2015, s. 222-223 = *Constantine and the Christian Empire*, Roman Imperial Biographies, London 2004, s. 141; Aulbach – Gorski, *The Circiform Basilicas of Rome*, s. 110. Dennis Trout ('*Being Female*', s. 221-223) natomiast wskazuje, że Konstantynie przyświecały też inne motywy ułożenia elogium ku czci św. Agnieszki, m.in. chęć zamanifestowania swoich uzdolnień literackich i podkreślenie swej hojności.

⁹¹ W. Eugene Kleinbauer (*Antioch, Jerusalem, and Rome*, s. 132) sugeruje, że elogium ułożył papież Damazy, a nie Konstantyna.

⁹² Por. Trout, *Vergil and Ovid at the Tomb of Agnes*, s. 263 i 266. Jednym z dowodów jest akrostych poematu: *Constantina Deo*, gdyż literackie akrostychy były dla autorów starożytnych sposobem „podpisywania” swoich utworów. Por. E. Courtney, *Greek and Latin Acrostichs*, „*Philologus*” 134 (1990) s. 3-13. Istotne znaczenie ma również pierwsze słowo wersu czwartego – *sacravi* (w niektórych rękopisach występuje forma trzeciej osoby: *sacravit*), które wskazuje na Konstantynę jako autorkę epigramu i fundatorkę bazyliki.

⁹³ *Epigrammata Damasiana* 37, red. Ferrua, s. 176: „Fama refert sanctos dudum retulisse parentes / Agnen cum lugubres cantus tuba concrepuisset, / Nutricis gremium subito liquisse puellam; / Sponte trucid calcasse minas rabiemque tyranni: / Urere cum

Elogium to zostało wyryte na wielkiej marmurowej płycie zachowanej do dziś niemal w całości⁹⁴. Ma ona prawie metr wysokości i około trzech metrów długości, nie uwzględniając obramowania z ciemnego marmuru, które okala płytę z białego marmuru⁹⁵. Manfred Schmidt twierdzi, że płyta ta „stanowiła z pewnością część precyzyjnie zaplanowanego kompleksu architektonicznego, zwieńczonego frontonem, z kolumnami po obu stronach i kratowym zamknięciem lub ogrodzeniem”⁹⁶.

Z przekazów zawartych w *Liber Pontificalis* wynika, że bazylika św. Agnieszki była ozdabiana i restaurowana przez trzech papieży: Liberiusza, Innocentego I i Symmachusa. Odnośnie do działań Liberiusza kompilator *Liber Pontificalis* informuje, iż „Liberiusz ozdobił marmurowymi płytami grób świętej męczennicy Agnieszki”⁹⁷. Gdyby przekaz ten był zgodny z prawdą, to potwierdzałby wyróżnienie miejsca pochówku męczennicy Agnieszki i świadczyłby o dość wczesnym jej kultie. Niestety

flammas voluisset nobile corpus, / Viribus inmensum parvis superasse timorem, / Nudaque profusum crinem per membra dedisse, / Ne domini templum facies peritura videret. / O veneranda mihi sanctum decus alma pudoris, / Ut Damasi precibus faveas precor inclyta Martyr”, tł. B. Pawłowska, *In memoriam sanctorum martyrium. Epigramaty Damazjańskie w rzymskich katakumbach*, VoxP 46-47 (2004) s. 495.

⁹⁴ Obecnie znajduje się na klatce schodowej prowadzącej z bazyliki św. Agnieszki (wzniesionej przez papieża Honoriusza I) do mauzoleum Konstantyny i konstantyńskiej bazyliki św. Agnieszki. Por. M. Schmidt, *Epigrammata Damasiana. Propaganda z rzymskich podziemi*, tł. A. Mroczewicz, Xenia Posnaniensia. Series Altera wykład 30, Poznań 2007, s. 21, gdzie autor informuje, że płyta z elogium św. Agnieszki jest jedną z niewielu, które dotwały do naszych czasów w stanie niemal nieuszkodzonym. Jest to pewnym ewenementem, gdyż zdecydowana większość owych płyt została zniszczona w czasie najazdów barbarzyńców w V, a zwłaszcza w VI wieku, w czasie oblężenia Rzymu przez Gotów w latach 537-538. Goci wprawdzie nie zdobyli Rzymu, ale splądrowali jego okolice, w tym podmiejskie cmentarze. Por. *Liber Pontificalis LX. Silverius* 4, SCL 9, s. 158: „Także kościoły i ciała świętych męczenników spustoszone zostały przez Gotów”; *Epigrammata Damasiana* 41, red. Ferrua, s. 182, tł. Pawłowska, *In memoriam sanctorum martyrium*, s. 496: „Kiedy Goci rozbili na zgubę obóz pod Miastem / Wszczęli haniebne wojny ze Świętymi / I najpierw sprofanowali groby Świętych Męczenników / Z nieprawości serca, według zwyczajów niegodnych / Damazy przypomniał wierszami tych, którzy zasługują na chwałę niebios / Lecz po rozbiciu nagrobków zniknęły święte napisy na marmurze / Papież Wigiliusz zaraz po wypędzeniu wrogów / Odnowił całe to dzieło” – inskrypcja papieża Wigiliusza umieszczona na cmentarzu św. Priscylli (wydana wśród epigramatów Damazego).

⁹⁵ Por. Schmidt, *Epigrammata Damasiana*, s. 21.

⁹⁶ Schmidt, *Epigrammata Damasiana*, s. 21.

⁹⁷ *Liber Pontificalis XXXVII. Liberius* 7, SCL 9, s. 90.

– jak informują wydawcy *Liber Pontificalis* – informacja ta nie znajduje potwierdzenia w badaniach archeologicznych. Innego zdania są Vincenzo Fiocchi Nicolai⁹⁸ oraz Anna Stróż⁹⁹, którzy zakładają autentyczność tego przekazu, a powołując się na ten tekst, informują o wczesnym wyróżnieniu grobu św. Agnieszki.

Podkreślając troskę papieża Innocentego o bazylikę św. Agnieszki, kompilator pisze, że „Postanowił, aby bazylika błogosławionej męczennicy Agnieszki była zarządzana troskliwie przez prezbiterów Leoparda i Paulina oraz zadaszona i ozdobiona. Zgodnie z tym zarządzeniem władza nad wyżej wspomnianą [bazyliką] zlecona została prezbiterom tytułu Westiny”¹⁰⁰. Według *Liber Pontificalis* bogata rzymianka Westina ufundowała kościół, który papież Innocenty I dedykował (401/402) męczennikom z Mediolanu¹⁰¹ – św. Gerwazemu i św. Protazemu¹⁰². W kościele tym ustanowił *titulus*¹⁰³, a kapłanom z tego kościoła – Leopardowi i Paulinowi – powierzył opiekę nad

⁹⁸ Por. V. Fiocchi Nicolai, *I cimiteri paleocristiani del Lazio*, t. 2: *Sabina*, Monumenti di antichità cristiana, 2. ser. t. 20, Città del Vaticano 2009, s. 318.

⁹⁹ Por. A. Stróż, *Narodziny kultu relikwii męczenników na Zachodzie*, „U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze” 13 (2014) s. 63.

¹⁰⁰ *Liber Pontificalis XLII. Innocentius 7*, SCL 9, s. 100.

¹⁰¹ *Titulus Vestinae* to rzymska trójnawowa bazylika wzniesiona pod koniec IV wieku dzięki fundacji matrony o imieniu Westina. Nazwę *Titulus Vestinae* potwierdza synod rzymski (499), pod uchwałami którego widnieją podpisy trzech prezbiterów z tej bazyliki: Januarego (2), Sorana (10) i Opilio (25). Każdy z nich jest opisany jako „presbyter tituli Vestinae”. Por. Concilium Romanum (499), w: *Acta synodalia ab anno 431 ad annum 504 = Dokumenty synodów od 431 do 504 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 62 = SCL 6, Kraków 2011, s. 345–346. Później bazylikę zaczęto określać jako *Titulus Sancti Vitalis*, podkreślając, że jest dedykowana św. Witalisowi. Nazwa ta po raz pierwszy jest potwierdzona źródłowo przez synod rzymski (595), pod uchwałami którego podpisało się dwóch prezbiterów z *Tituli sancti Vitalis*: Jan i Ekspektat. Por. Concilium Romanum (595), w: *Acta synodalia ab anno 553 ad annum 600 = Dokumenty synodów od 553 do 600 roku*, opr. H. Pietras, ŻMT 83 = SCL 12, Kraków 2020, s. 233. Później nazwę tę potwierdza kolejny synod rzymski (598). Por. Concilium Romanum (598), SCL 12, s. 250. Obecnie kościół ten jest dedykowany wszystkim czterem osobom: Basilica di Santi Vitale, Valeria, Gervasio e Protasio lub Santi Vitale e Compagni Martiri in Fovea.

¹⁰² Por. *Liber Pontificalis XLII. Innocentius 3*, SCL 9, s. 98. Gerwazy i Protazy byli braćmi, a ich rodzicami byli Witalis i Waleria. Wszyscy ponieśli śmierć męczeńską w I wieku za panowania cesarza Nerona lub na początku IV wieku, w czasie prześladowań za cesarza Dioklecjana.

¹⁰³ Por. *Liber Pontificalis XLII. Innocentius 4*, SCL 9, s. 99. Zob. Brandenburg, *Le prime chiese di Roma IV-VII secolo*, s. 153.

bazyliką św. Agnieszki, którą mieli pokryć dachem i ozdobić. Zarządzenie to stanowiło pewnego rodzaju cesję (*depositio*), której skutkiem było przekazanie zwierzchnictwa nad bazyliką św. Agnieszki kościołowi *titulus Vestinae*¹⁰⁴. Było to jak najbardziej logiczne, gdyż w tym czasie *tituli*, bezpośrednio podległe papieżowi, były głównymi ośrodkami duszpasterstwa i celebracji liturgicznych. Zatem z inicjatywy papieża połączono kościół znajdujący się w obrębie murów miejskich z miejscem kultu św. Agnieszki, które znajdowało się poza murami miasta, aby poddać je ścisłej kontroli biskupa.

O pracach podjętych przez Symmachusa natomiast kompilator *Liber Pontificalis* mówi, że „Odnowił absydę błogosławionej Agnieszki, której groziło zawalenie, i całą bazylikę”¹⁰⁵. Nie wiadomo, dlaczego bazylice groziło zawalenie. Być może popadła w ruinę na skutek któregoś z trzęsień ziemi, jakie nawiedziły Rzym w czasie pontyfikatu Symmachusa (prawdopodobnie 508) lub wcześniej, w 443 roku, kiedy to silne wstrząsy spowodowały zawalenie się wielu budynków oraz doprowadziły do częściowego zniszczenia bazyliki św. Pawła¹⁰⁶. Palmira Maria Barbini jest zdania, że w czasie pontyfikatu papieża Symmachusa zbudowano też nową klatkę schodową prowadzącą do grobu św. Agnieszki, gdyż do tego czasu atrium bazyliki było połączone z *sacellum ad corpus S. Agnese* inną klatką schodową lub pochylnią¹⁰⁷. Jednak inni uczeni przypisują to przedsięwzięcie papieżowi Honoriuszowi I, który też wzniósł nad grobem św. Agnieszki obecną bazylikę.

2.2. „Baptysterium”

Kompilator *Liber Pontificalis* informuje, że tuż przy bazylice św. Agnieszki cesarz Konstantyn Wielki wzniósł też inną budowlę. W tekście jest ona nazwana „baptysterium”. W tym miejscu warto zauważyć, że przy żadnej z sześciu dotychczas odkrytych bazylik cmentarnych nie

¹⁰⁴ Por. Thacker, *The Origin and Early Development of Rome's Intramural Cults*, s. 138.

¹⁰⁵ *Liber Pontificalis LIII. Symmachus* 10, SCL 9, s. 137.

¹⁰⁶ Szerzej zob. P.A.C. Galli – D. Molin, *Beyond the Damage Threshold: The Historic Earthquakes of Rome*, „Bulletin of Earthquake Engineering” 10/6 (2012) (czasopismo internetowe, bez paginacji: https://www.academia.edu/2505812/Beyond_the_damage_threshold_the_historic_earthquakes_of_ROME; dostęp: 01.02.2024).

¹⁰⁷ Por. Barbini, *S. Agnetis Basilica, Coemeterium*, s. 35.

odnaleziono śladów baptysteriów¹⁰⁸. Baptysteria przy rzymskich kościołach podmiejskich zaczęto wznosić dopiero w V wieku¹⁰⁹. Zapewne w czasach, gdy redagowano *Liber Pontificalis*, obiekt ten służył jako baptysterium (stąd nazwa „baptysterium” pojawiająca się w tekście), lecz pierwotnie budowla ta – w kształcie rotundy¹¹⁰ – była mauzoleum Konstantyny¹¹¹ (obecnie S. Costanza)¹¹². Przypuszcza się, że rzeczony mauzoleum wzniosła sama Konstantyna¹¹³, aby przygotować dla siebie miejsce pochówku. Chociaż po ślubie z Gallusem (351) Konstantyna przeniosła się z Rzymu do Antiochii, to jednak po śmierci w 354 roku jej ciało przywieziono do Rzymu, gdzie zostało złożone we wspomnianym mauzoleum przy via Nomentana¹¹⁴.

¹⁰⁸ Por. Kleinbauer, *Antioch, Jerusalem, and Rome*, s. 133. W raporcie badań archeologicznych prowadzonych w Santa Costanza pod koniec XIX wieku znajduje się informacja, że odkryto marmurową chrzcielnicę, jednak teza ta już od początku była bardzo dyskusyjna, a Hugo Brandenburg ją obalił. Por. Brandenburg, *Le prime chiese di Roma IV-VII secolo*, s. 73.

¹⁰⁹ Por. Brandenburg, *Le prime chiese di Roma IV-VII secolo*, s. 147 (przy kościele San Clemente w Rzymie odkryto baptysterium z basenem chrzcielny datowane na V lub VI wiek); Kleinbauer, *Antioch, Jerusalem, and Rome*, s. 133.

¹¹⁰ Por. Kleinbauer, *Antioch, Jerusalem, and Rome*, s. 131.

¹¹¹ Mauzoleum zostało połączone z bazyliką św. Agnieszki narteksem (dwuekserdowym). Architektonicznie nawiązywało do mauzoleum św. Heleny oraz do bazyliki św. Wawrzyńca w Rzymie. Por. M. Ożóg – H. Pietras, *Baptysteria w tytułach oraz innych bazylikach papieskich w relacji „Liber Pontificalis”*, w: *Miejsca chrztów, urzędownia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do Soboru Trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Poznań – Dziekanowice 2016, s. 34.

¹¹² Obecnie znajduje się kilkadziesiąt metrów od istniejącego kościoła Sant’Agnese fuori le mura zbudowanego za papieża Honoriusza I. Szerzej na temat mauzoleum, zob. H. Brandenburg, *Constantiae ecclesia, mausoleum*, w: *Lexicon Topographicum Urbis Romae. Suburbium*, t. 2A, red. A. La Regina – V. Fiocchi Nicolai – M.G. Granino Cecere – Z. Mari, Rome 2004, s. 140-147; J.J. Rasch – A. Arbeiter – F.W. Deichmann – J. Rohmann, *Das Mausoleum der Constantina in Rom*, Spätantike Zentralbauten in Rom und Latium 4, Mainz 2007; M.J. Johnson, *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge – New York 2009, s. 139-156; oraz A.A. Amadio, *I mosaici di S. Costanza: disegni, incisioni e documenti dal XV al XIX secolo*, Xenia. Quaderni 7, Roma 1986.

¹¹³ Jako jego budowniczych wskazywano także Konstancjusza (Kleinbauer, *Antioch, Jerusalem, and Rome*, s. 126, 135-136) i Juliana Apostatę (Mackie, *A New Look at the Patronage of Santa Costanza, Rome*, s. 383-406; G. Mackie, *Early Christian Chapels in the West: Decoration, Function, and Patronage*, Toronto 2003, s. 145-153; wydaje się, że teza ta jest bardzo wątpliwa).

¹¹⁴ Por. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri* 21, 1, 5, red. J.C. Rolfe, Ammianus Marcellinus, *History*, t. 2, LCL 315, Cambridge – London 1950, s. 92, tł. I. Lewandowski, Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, t. 1, Biblioteka antyczna, Warszawa

Monika Ożóg i Henryk Pietras twierdzą, że „takie usytuowanie mauzoleum sprzyjało nadaniu mu funkcji baptysterium, choć nie wiadomo kiedy”¹¹⁵. Jeśli prawdziwa jest informacja podana w *Liber Pontificalis*, że „Bonifacy (418-422) celebrował zgodnie ze zwyczajem chrzest paschalny w bazylice błogosławionej męczennicy Agnieszki”¹¹⁶, to można by było przypuszczać, że już na początku V wieku, za jego pontyfikatu, mauzoleum Konstantyny mogło pełnić rolę baptysterium (lub było nim okazjonalnie). Eckhard Wirbelauer uznaje jednak tę informację za niewiarygodną. Jest zdania, że powiązanie chrztu paschalnego z bazyliką św. Agnieszki wydaje się dość absurdałne, nie tylko na poziomie topografii (wierni musieliby przemierzać długą drogę, aby wziąć udział w ceremonii), ale także na poziomie tradycji, ponieważ w tym czasie chrzest paschalny był ściśle powiązany z bazyliką laterańską i watykańską, a nie z bazyliką św. Agnieszki¹¹⁷. Chociaż argumenty te pozornie są dość oczywiste, to jednak należy zaznaczyć, że Wirbelauer, wyrażając swoją opinię, nie wziął pod uwagę skomplikowanej sytuacji, jaka wytworzyła się w Rzymie w ostatnich dniach 418 roku z powodu rywalizacji Eulaliusza i Bonifacego o tron św. Piotra. W pierwszych miesiącach 419 roku napięcia w Kościele rzymskim przybrały na sile, skutkiem czego cesarz Honoriusz (384-423, cesarz od 395) nakazał obu adwersarzom opuszczenie miasta. Bonifacy podporządkował się decyzji cesarza i opuścił Rzym. Zatem w czasie Wielkanocy w 419 roku nie było go w mieście¹¹⁸. W związku z tym informacja podana w *Liber Pontificalis* może być prawdziwa, gdyż Bonifacy mógł w tym roku – zgromadziwszy wokół siebie swoich zwolenników – sprawować uroczystości paschalne w ogromnej bazylice św. Agnieszki. Nie wiadomo jednak, czy chrztu udzielał w mauzoleum Konstantyny. Niemniej można powiedzieć, że przed zredagowaniem *Liber Pontificalis* na początku VI wieku mauzoleum Konstantyny stało się baptysterium i kompilator tego dzieła założył, że budowla wzniesiona w IV

2002, s. 336: „W tym czasie [Julian Apostata] posłał do Rzymu zwłoki zmarłej żony Heleny, aby je pochowano w podmiejskiej posiadłości przy drodze Nomentańskiej, gdzie ongiś została również pogrzebana Konstantyna, żona Gallusa i siostra Konstancjusza”.

¹¹⁵ Ożóg – Pietras, *Baptysteria w titulusach*, s. 34.

¹¹⁶ *Liber Pontificalis XLIV. Bonifatius 3*, SCL 9, s. 103. Por. W.E. Kleinbauer, *Santa Costanza at Rome and the House of Constantine*, „Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia” 18/4 N.S. (2004) s. 65.

¹¹⁷ Por. Wirbelauer, *Agnès et les évêques de Rome*, s. 132-133. Dalej autor wyjaśnia, że informacja ta mogła być podana przez kompilatora w związku z popularną legendą o działalności św. Piotra właśnie w tym rejonie.

¹¹⁸ Por. S.I. Oost, *Galla Placidia Augusta. A biographical Essay*, Chicago 1968, s. 160-161; J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, tł. T. Szafrński, Warszawa 2006, s. 61.

wieku od początku pełniła tę funkcję i z tego też względu pisał o „baptysterium”. W świetle powyższych treści staje się oczywiste, że podana przez kompilatora informacja o tym, że w owym baptysterium została ochrzczone siostra cesarza Konstancja (po 293-ok. 330)¹¹⁹ i jego córka Konstancyzna, jest ewidentnym anachronizmem.

3. Wnioski

Analiza informacji zawartych w najstarszych wzmiankach o św. Agnieszce prowadzi do wniosku, że na temat jej życia przed męczeństwem w zasadzie nic nie wiadomo. W źródłach znajduje się zgodny przekaz tylko o tym, że była dziewczicą i męczennicą, a w chwili męczeństwa była bardzo młoda, gdyż miała zaledwie ok. 12 lat. Inne wiadomości o św. Agnieszce są niepewne. Pomimo tego św. Agnieszka stała się jedną z najbardziej znanych świętych Rzymu. Chociaż informacje dotyczące najstarszego miejsca kultu św. Agnieszki podane przez kompilatora *Liber Pontificalis* w zdecydowanej większości są dalekie od prawdy, to jednak wskazują one na pewne idee obecne w przekazie. Jedną z nich jest powiązanie św. Agnieszki z Konstancyzną będącą członkiem rodziny cesarskiej. Decyzja Konstancyzny o wzniesieniu przy via Nomentana, w pobliżu grobu św. Agnieszki, bazyliki ku jej czci i mauzoleum, w którym sama chciała być pochowana, była niezwykle istotna dla rozwoju kultu św. Agnieszki. Według Stefana Diefenbacha również samo usytuowanie mauzoleum względem bazyliki może wskazywać, że cały kompleks bardziej był nastawiony na kult św. Agnieszki, niż na upamiętnienie Konstancyzny¹²⁰. Podjęte przez Konstancynę działania – jak się wydaje – potwierdzają, iż już przed jej śmiercią (354), a nawet przed jej wyjazdem z Rzymu do Antiochii (351), św. Agnieszka cieszyła się wielką popularnością. Można przypuszczać, że jej kult być może rozwijał się już nawet w latach trzydziestych IV wieku¹²¹, co też poniekąd mogło być impulsem dla Konstancyzny, która najwyraźniej miała zamiar promować kult św. Agnieszki, aby

¹¹⁹ Konstancja była córką Konstancjusza I Chlorusa i jego drugiej żony Flawii Maksymiany Teodory, a zatem była przyrodnią siostrą Konstancyzny Wielkiej.

¹²⁰ Por. S. Diefenbach, *Römische Erinnerungsräume. Heiligenmemoria und kollektive Identitäten in Rom des 3. bis 5. Jahrhundert n. Chr.*, Millennium-Studien 11, Berlin 2007, s. 174.

¹²¹ Por. Thacker, *Rome of the Martyrs*, s. 28; Thacker, *The Origin and Early Development of Rome's Intramural Cults*, s. 138.

poprzez monumentalną bazylikę i własne mauzoleum upamiętnić miejsce pochówku świętej męczennicy. W tym kontekście nie bez znaczenia wydaje się cesarski patronat nad tym świętym miejscem.

Rozwojem kultu św. Agnieszki byli zainteresowani nie tylko członkowie rodziny cesarskiej, lecz także biskupi Rzymu¹²². Potwierdzeniem takiego zainteresowania i chęci „kontrolowania” sanktuarium św. Agnieszki są działania podjęte przez papieża Innocentego I, który przebiterom kościoła *titulus Vestinae* powierzył opiekę nad bazyliką św. Agnieszki. Analiza przekazu zawartego w *Liber Pontificalis* prowadzi do wniosku, że takie rozwiązanie nie było normą i wskazuje, że kult św. Agnieszki już od samego początku był nie tylko wyjątkowy, lecz także niezwykle ważny dla papieży. Informacja ta świadczy też o tym, że w tym czasie (koniec IV i początek V wieku) biskupom Rzymu bardzo zależało na rozwijaniu kultu świętych¹²³.

Działania Konstancy i Innocentego I wzmiankowane w *Liber Pontificalis* bardzo wyraźnie wskazują na jedną z głównych idei tego dzieła, a mianowicie ideę władzy. Idea ta może stanowić klucz interpretacyjny pozwalający dostrzec ideową spójność treści zawartych w papieskich żywotach i dlatego zarówno aktywność Konstancy, jak i poszczególnych papieży należy rozpatrywać z punktu widzenia tego zjawiska. Konstancyna poprzez swoją fundację przedstawiała siebie jako chrześcijańską władczynię cechującą się nie tylko pobożnością, lecz także hojnością, czego potwierdzeniem były wzniesione budowle. Jej działania spełniały więc oczekiwania wobec osób sprawujących władzę. Działania podjęte przez Innocentego natomiast pokazują, że jego troska o miejsce kultu św. Agnieszki, służyła też umocnieniu jego pozycji jako centralnej postaci organizującej życie religijne w Rzymie.

Wprawdzie w *Liber Pontificalis* nie ma o tym mowy, ale na zakończenie warto też dodać, że o wysokiej pozycji św. Agnieszki pod koniec VI wieku i utrzymujących się bliskich związkach papieży z jej kultem świadczy również jej niezwykle podwójne upamiętnienie stanowiące rodzaj oktawy. Po jej głównym święcie, *dies depositionis*, upamiętniającym pochówek przy via Nomentana, przypadającym 21 stycznia, tydzień później – 28 stycznia, następowało drugie święto, określane w *Martyrologium* Hieronima jako *de nativitate* lub *in genuinum*, tj. upamiętniające

¹²² Thacker, *The Origin and Early Development of Rome's Intramural Cults*, s. 138-139.

¹²³ Por. Thacker, *The Origin and Early Development of Rome's Intramural Cults*, s. 138-139.

ziemskie urodziny świętej¹²⁴. Pod koniec VI wieku papież był najwyraźniej zaangażowany w oba obchody. Świadczą o tym zachowane kazania Grzegorza Wielkiego, z których dwa zostały wygłoszone w bazylice przy via Nomentana¹²⁵ we wspomnienia św. Agnieszki¹²⁶: jedno w niedzielę 21 stycznia (homilia 12), a drugie w niedzielę 28 stycznia (homilia 11) 591 roku¹²⁷. Oba zostały napisane przez Grzegorza i przeznaczone do wygłoszenia *ad populum*¹²⁸.

Bibliography

Sources

- Ambrosius, *Agnes beatae virginis*, red. G. Banterle, SAEMO 22, Milano – Roma 1994, s. 72-74, tł. anonimowe, w: *Liturgia godzin*, t. 3, Poznań 1987, s. 1058.
- Ambrosius, *De officiis ministrorum*, red. G. Banterle, SAEMO 13, Milano – Roma 1977, tł. K. Abgarowicz, Święty Ambroży z Mediolanu, *Obowiązki duchownych*, Warszawa 1967.
- Ambrosius, *De virginibus*, red. F. Gori, SAEMO 14/1, Milano – Roma 1989, s. 100-240, tł. W. Szoldrski – K. Obrycki, Św. Ambroży, *O dziewicach*, w: Św. Ambroży, *Wybór pism*, PSP 35, Warszawa 1986, s. 178-228.
- Ambrosius, *Epistula 7* (Ad Simplicianum), red. G. Banterle, SAEMO 19, Milano – Roma 1988, s. 72-98, tł. P. Nowak, Św. Ambroży z Mediolanu, *Listy*, t. 1, BOK 9, Kraków 1997, s. 67-84.
- Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri*, red. J.C. Rolfe, Ammianus Marcellinus, *History*, t. 2, LCL 315, Cambridge – London 1950, tł. I. Lewandowski, Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, t. 1, Biblioteka antyczna, Warszawa 2002.
- Augustinus, *Sermo 273*, red. V. Paronetto – A.M. Quartiroli, NBA 33, Roma 1986, s. 2-10.

¹²⁴ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, w: *Acta Sanctorum, Novembris*, t. 2/1, red. J.B. de Rossi – L. Duchesne, Bruxellis 1894, s. 11 i 14; C. Lanéry, *Ambroise de Milan hagiographe*, Collection des Études Augustiniennes. Série Antiquité 183, Paris – Turnhout 2008, s. 357.

¹²⁵ Por. R. Étaix – Ch. Morel – B. Judic, *Introduction*, w: Grégoire le Grand, *Homélies sur l'Évangile*, SCh 485, Paris 2005, s. 49.

¹²⁶ Por. Gregorius Magnus, *Homiliarum XL in evangelia* I 11-12, CCL 141, s. 73-88, PSP 3, s. 68-79.

¹²⁷ Por. R. Étaix, *Introduction*, w: CCL 141, s. LIX-LX, LXX.

¹²⁸ Por. Thacker, *The Origin and Early Development of Rome's Intramural Cults*, s. 143.

- Augustinus, *Sermo* 286, red. V. Paronetto – A.M. Quartiroli, NBA 33, Roma 1986, s. 144-152.
- Augustinus, *Sermo* 354, red. V. Paronetto – A.M. Quartiroli, NBA 34, Roma 1989, s. 230-240.
- Concilium Romanum* (499), w: *Acta synodalia ab anno 431 ad annum 504 = Dokumenty synodów od 431 do 504 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 62 = SCL 6, Kraków 2011, s. 338-347.
- Concilium Romanum* (595), w: *Acta synodalia ab anno 553 ad annum 600 = Dokumenty synodów od 553 do 600 roku*, opr. H. Pietras, ŻMT 83 = SCL 12, Kraków 2020, s. 229-334.
- Concilium Romanum* (598), w: *Acta synodalia ab anno 553 ad annum 600 = Dokumenty synodów od 553 do 600 roku*, opr. H. Pietras, ŻMT 83 = SCL 12, Kraków 2020, s. 248-251.
- Depositio martyrum*, tł. P. Szewczyk, w: *Liber Pontificalis I-XCVI (usque ad annum 772)*, red. M. Ożóg – H. Pietras, SCL 9 = ŻMT 74, Kraków 2014, s. 7-10.
- Digesta Iustiniani*, red. i tł. T. Palmirski, *Digesta Iustiniani = Digesta Justyniańskie*, t. 4, Kraków 2014.
- Epigrammata Damasiana*, red. A. Ferrua, *Sussidi allo studio delle antichità cristiane* 2, Roma 1942.
- Gregorius Magnus, *Homiliarum XL in evangelia*, red. R. Étaix, CCL 141, Turnhout 1999, tł. W. Sołdrski, Św. Grzegorz Wielki, *Homilie na Ewangelie*, PSP 3, Warszawa 1969.
- Hieronimus, *Epistula* 130 (Ad Demetriadem), tł. J. Czuj – M. Ożóg, w: Hieronim ze Strydonu, *Listy*, t. 4 (116-130), ŻMT 63, Kraków 2011, s. 191-209.
- Liber Pontificalis I-XCVI (usque ad annum 772)*, tł. P. Szewczyk – M. Jesiotr, red. M. Ożóg – H. Pietras, SCL 9 = ŻMT 74, Kraków 2014; *Liber Pontificalis XCVII-CXII (ann. 772-891)*, tł. M. Jesiotr – B. Frontczak – A. Caba, red. M. Ożóg – H. Pietras, SCL 10 = ŻMT 75, Kraków 2015.
- The Lives of Saint Constantina*, red. M. Conti – V. Burrus – D. Trout, *Oxford Early Christian Texts*, Oxford 2020.
- Martyrologium Hieronymianum*, w: *Acta Sanctorum, Novembris*, t. 2/1, red. J.B. de Rossi – L. Duchesne, Bruxellis 1894, s. 1-156.
- Maximus Taurinensis, *Sermo* 56 (*In natali S. Agnetis*), PL 57, 643-648.
- Nicetas Remesianensis, *De lapsu virginis consecratae*, PL 16, 367-384.
- Prudentius, *Peristēfanon*, red. M.P. Cunningham, CCL 126, Turnholti 1966, s. 251-389, tł. M. Brożek, ŻMT 40, Kraków 2006, s. 147-348.
- Sulpicius Severus, *Dialogorum libri*, red. C. Halm, CSEL 1, Vindobonae 1866, s. 152-216, tł. P. Nowak, Sulpicjusz Sewer, *Dialogi*, w: Sulpicjusz Sewer, *Pisma o św. Marcinie z Tours*, ŻM 8, Kraków – Tyniec 1995, s. 109-187.

Tertullianus, *De virginibus velandis*, PL 2, 887-914, tł. K. Obrycki, Tertulian, *O noszeniu zasłony przez dziewice*, w: Tertulian, *Wybór pism*, PSP 65, Warszawa 2007, s. 85-103.

Vergilius (Publius Maro), *Aeneida*, red. H.R. Fairclough, Virgil, t. 1: *Eclogues, Georgics, Aeneid I-VI*, London – New York 1916.

Studies

Amadio A.A., *I mosaici di S. Costanza: disegni, incisioni e documenti dal XV al XIX secolo*, Xenia. Quaderni 7, Roma 1986.

Arjava A., *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford 1996.

Armellini A., *Il cimitero di S. Agnese sulla via Nomentana*, Roma 1880.

Aulbach L.F. – Gorski L.C., *The Circiform Basilicas of Rome*, „The Journal Houston Archeological Society” 140 (2019) s. 99-121.

Barbini P.M. – Severini F., *Risultati archeologici del nuovo saggio di scavo 1999 nella basilica cimiteriale di S. Agnese*, w: *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV-X secolo)*, Roma 4-10 settembre 2000, red. F. Guidobaldi – A.G. Guidobaldi, Città del Vaticano 2002, s. 757-770.

Barbini P.M., *S. Agnetis Basilica, Coemeterium*, w: *Lexicon Topographicum Urbis Romae. Suburbium*, t. 1, Rome 2001, s. 33-36.

Bardy G., *Agnès*, w: *Catholicisme. Hier – aujourd'hui – demain*, t. 1, Paris 1948, k. 216-217.

Barterle G., *Introduzione*, w: SAEMO 22, Milano – Roma 1994, s. 11-18.

Beattie M., *St. Agnes (Virgin and Martyr A.D. 303)*, Dublin 1944.

Bernard J.-F. – Ciancio Rossetto P., *Le stade de Domitien. Situation topographique, étude architecturale et réflexions concernant la localisation de l'église Sainte Agnès*, w: *Piazza Navona, ou Place Navone, la plus belle & la plus grande. Du stade de Domitien à la place moderne, histoire d'une évolution urbaine*, red. J.-F. Bernard, Collection de l'École française de Rome 493, Rome 2014, s. 75-92.

Bernard J.-F. – Ciancio Rossetto P., *Lo stadio di Domiziano. Novi dati sull'architettura a del monumento*, w: *Piazza Navona, ou Place Navone, la plus belle & la plus grande. Du stade de Domitien à la place moderne, histoire d'une évolution urbaine*, red. J.-F. Bernard, Collection de l'École française de Rome 493, Rome 2014, s. 135-157.

Bibliotheca Hagiographica Graeca, t. 1, red. F. Halkin, Subsidia Hagiographica 8a, Bruxelles 1957.

Bibliotheca Hagiographica Latina. Antiquae et Mediae Aetatis. Novum Supplementum, red. H. Fros, Subsidia Hagiographica 70, Bruxelles 1986.

Bleckmann B., *Constantina, Vetrano und Gallus Caesar*, „Chiron” 24 (1994) s. 29-68.

Brandenburg H., *Constantiae ecclesia, mausoleum*, w: *Lexicon Topographicum Urbis Romae. Suburbium*, t. 2A, red. A. La Regina – V. Fiocchi Nicolai – M.G. Granino Cecere – Z. Mari, Rome 2004, s. 140-147.

- Brandenburg H., *Le prime chiese di Roma IV-VII secolo. L'inizio dell'architettura ecclesiastica occidentale*, tł. A. Costa, Milano 2004.
- Burrus V., *Reading Agnes: The Rhetoric of Gender in Ambrose and Prudentius*, „Journal of Early Christian Studies” 3 (1995) s. 25-46.
- Butler J.E., *St. Agnes*, London 1912.
- Cecchelli C., *S. Agnese fuori le mura e S. Costanza*, Le chiese di Roma illustrate 10, Roma 1924.
- Clavis Patrum Latinorum*, red. E. Dekkers, Steenbrugge 1995.
- Colini A.M., *Stadium Domitiani*, Roma 1943.
- Courtney E., *Greek and Latin Acrostichs*, „Philologus” 134 (1990) s. 3-13.
- Curran J., *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century*, Oxford Classical Monographs, Oxford 2002.
- Davis R., *Introduction*, w: *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis): The Ancient Biographies of First Ninety Roman Bishops to AD 715*, tł. R. Davis, Translated Texts for Historians 6, Liverpool 2010, s. II-LVII.
- Diefenbach S., *Römische Erinnerungsräume. Heiligenmemoria und kollektive Identitäten in Rom des 3. bis 5. Jahrhundert n. Chr.*, Millennium-Studien 11, Berlin 2007.
- Dirschlmayer M., *Kirchenstiftungen römischer Kaiserinnen vom 4. bis zum 6. Jahrhundert. Die Erschließung neuer Handlungsspielräume*, Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband. Kleine Reihe 13, Münster 2015.
- Étaix R. – Morel Ch. – Judic B., *Introduction*, w: Grégoire le Grand, *Homélies sur l'Évangile*, SCh 485, Paris 2005, s. 13-88.
- Étaix R., *Introduction*, w: *Aurelii Prudentii Clementis Carmina*, CCL 141, Turnhout 1999, s. V-LXXI.
- Fasola U.M., *La „regio IV” nel cimitero di S. Agnese sotto l'atrio della basilica costantiniana*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 50 (1974) s. 175-205.
- Ferraù G., *Sant'Agnese fuori le mura: il complesso monumentale sulla via Nomentana*, Castiglione di Sicilia 2020.
- Ferrua A., *Scoperta di una nuova regione nella catacomba di Commodilla*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 34 (1958) s. 5-56.
- Fiocchi Nicolai V. – Bisconti F. – Mazzoleni D., *The Christian Catacombs of Rome: History, Decoration, Inscriptions*, tł. C.C. Stella – L.-A. Touchette, Regensburg 1999.
- Fiocchi Nicolai V., *I cimiteri paleocristiani del Lazio*, t. 2: *Sabina*, Monumenti di antichità cristiana, 2. ser. t. 20, Città del Vaticano 2009.
- Franchi de'Cavalieri P., *S. Agnese nella tradizione e nella leggenda*, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Supplementheft 10, Roma 1899.
- Frutaz A.P., *Il complesso monumentale di Sant'Agnese e di Santa Costanza*, Roma 1960.
- Fusco U., *Considerazioni sul rinvenimento di sculture antiche da S. Agnese fuori le mura*, „Archeologia Classica” 55 (2004) s. 399-411.

- Fusco U., *Sant'Agnese nel quadro delle basiliche circiformi di età costantiniana a Roma e nel suo contesto topografico: lo stato degli studi*, w: *La Basilica Costantiniana di Sant'Agnese. Lavori archeologici e di restauro*, red. M. Magnani Cianetti – C. Pavolini, Milano 2004, s. 10-28.
- Gacia T., *Analiza hymnu „Agnes beatae virginis” św. Ambrożego*, „Vox Patrum” 36-37 (1999) s. 259-270.
- Galli P.A.C. – Molin D., *Beyond the Damage Threshold: The Historic Earthquakes of Rome*, „Bulletin of Earthquake Engineering” 10/6 (2012) [czasopismo internetowe, bez paginacji: https://www.academia.edu/2505812/Beyond_the_damage_threshold_the_historic_earthquakes_of_ROME; dostęp: 01.02.2024).
- Hellström M., *On the Form and Function of Constantine's Circiform Funerary Basilicas in Rome*, w: *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century*, red. M. Salzman – M. Sághy – R. Lizzi Testa, Cambridge 2015, s. 291-313.
- Hillner J., *A Woman's Place: Imperial Women in Late Antique Rome*, „Antiquité Tardive” 25 (2017) s. 75-94.
- Johnson M.J., *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge – New York 2009.
- Jones H., *Agnes and Constantia: Domesticity and Cult Patronage in the „Passion of Agnes”*, w: *Religion, Dynasty and Patronage in Early Christian Rome, 300-900*, red. K. Cooper – J. Hillner, Cambridge 2007, s. 115-139.
- Josi E., *Agnese, santa, martire di Roma*, w: *Bibliotheca Sanctorum*, red. F. Caraffa – G. Morelli, t. 1, Roma 1961, k. 382-407.
- Jubaru F., *Sainte Agnès, vierge et martyre de la Voie Nomentane: d'après de nouvelles recherches*, Paris 1907.
- Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, tł. T. Szafrński, Warszawa 2006.
- Kleinbauer W.E., *Antioch, Jerusalem, and Rome: the patronage of Emperor Constantius II and architectural invention*, „Gesta” 45 (2006) s. 125-145.
- Kleinbauer W.E., *Santa Costanza at Rome and the House of Constantine*, „Acta archaeologiam et artium historiam pertinentia” 18/4 N.S. (2004) s. 55-70.
- Krautheimer R., *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. The Early Christian Basilicas of Rome (IV-IX cent.)*, t. 1, Città del Vaticano 1937.
- Krautheimer R., *The Building Inscriptions and the Dates of Construction of Old St. Peter's: A Reconsideration*, „Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana” 25 (1989) s. 3-23.
- La basilica costantiniana di Sant'Agnese. Lavori archeologici e di restauro*, red. M. Magnani Cianetti – C. Pavolini, Milano 2004.
- Janéry C., *Ambroise de Milan hagiographe*, Collection des Études Augustiniennes. Série Antiquité 183, Paris – Turnhout 2008.

- Ludewicz M., „*Pontifices et eae*”. *Wizerunki kobiet na kartach „Liber Pontificalis”*, w: *My, Wy, Oni: co i jak Starożytni myśleli o sobie i innych*, red. W. Kopek – M. Nowak – Ł. Libowski, Kraków 2020, s. 55-80.
- Ludewicz M., „*There was a Great Mortality in Rome, more Serious than is Recalled in the Time of any other Pontiff*”. *Plagues and Diseases in the „Liber Pontificalis”*, „*Vox Patrum*” 78 (2021) s. 347-364.
- Mahoney A., *Vergil in the Works of Prudentius*, Washington 1934.
- Mackie G., *A New Look at the Patronage of Santa Costanza, Rome*, „*Byzantion*” 67/2 (1997) s. 383-406.
- Mackie G., *Early Christian Chapels in the West: Decoration, Function, and Patronage*, Toronto 2003.
- Mancinelli F., *Katakumby rzymskie*, tł. P. Gazda – A. Boniecki, Firenze 1987.
- Materiali e tecniche dell’edilizia Paleocristiana a Roma*, red. M. Cecchelli, Rome 2001.
- Morey C.R., *The Gold-Glass Collection of the Vatican Library, with Additional Catalogues of other Gold-Glass Collections*, red. G. Ferrari, Catalogo del Museo Sacro della Biblioteca Apostolica Vaticana 4, Città del Vaticano 1959.
- O’Brien C., *St. Agnes, Virgin and Martyr*, Halifax 1887.
- Odahl Ch.M., *Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, tł. K. Bies, Oświęcim 2015.
- Oost S.I., *Galla Placidia Augusta. A biographical Essay*, Chicago 1968.
- Ożóg M. – Pietras H., *Baptysteria w tytułach oraz innych bazylikach papieskich w relacji „Liber Pontificalis”*, w: *Miejsca chrztów, urzędowne baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do Soboru Trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Poznań – Dziekanowice 2016, s. 25-40.
- Ożóg M. – Pietras H., *Wprowadzenie*, w: *Liber Pontificalis I-XCVI (usque ad annum 772)*, red. M. Ożóg – H. Pietras, SCL 9 = ŻMT 74, Kraków 2014, s. V-XIII.
- Patrologia*, t. 3: *Dal Concilio di Nicea (325) al Concilio di Calcedonia (451). I Padri latini*, ed. A. di Berardino, Genova 1992.
- Pawłowska B., *In memoriam sanctorum martyrium. Epigramaty Damazjańskie w rzymskich katakumbach*, „*Vox Patrum*” 46-47 (2004) s. 489-497.
- Rasch J.J. – Arbeiter A. – Deichmann F.W. – Rohmann J., *Das Mausoleum der Constantina in Rom, Spätantike Zentralbauten in Rom und Latium 4*, Mainz 2007.
- Ringbom Å., *Dolphins and Mortar Dating – Santa Costanza Reconsidered*, w: *In Songs of Ossian: Festschrift in Honour of Professor Bo Ossian Lindberg*, Taidehistoriallisia Tutkimuksia 27, Helsinki 2003, s. 22-42.
- Saxer V., *Agnese*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 1, red. A. di Berardino, Genova – Milano 2006, k. 134-135.
- Saxer V. – Berardino di A., *Tecla*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 3, red. A. di Berardino, Genova – Milano 2008, k. 5211-5212.
- Saxer V. – Heid S., *Depositio episcoporum – depositio martyrum*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 1, red. A. di Berardino, Genova – Milano 2006, k. 1370-1372.

- Saxer V. – Heid S., *Pelagia*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 3, red. A. di Berardino, Genova – Milano 2008, k. 3994.
- Schmidt M., *Epigrammata Damasiana. Propaganda z rzymskich podziemi*, tł. A. Mroze-wicz, Xenia Posnaniensia. Series Altera wykład 30, Poznań 2007.
- Smith A.J., *Life of St. Agnes: Virgin and Martyr*, London 1906.
- Starowieyski M., *Męczeństwo Agnieszki*, w: Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Wieńce męczeńskie (Peristephanon)*, ŻMT 40, Kraków 2006, s. 337-339.
- Starowieyski M., *Tecla (Atti di)*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 3, red. A. di Berardino, Genova – Milano 2008, k. 512-513.
- Stróż A., *Narodziny kultu relikwii męczenników na Zachodzie*, „U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze” 13 (2014) s. 55-84.
- Thacker A., *The Origin and Early Development of Rome's Intramural Cults. A Context for the Cult of Sant'Agnese in Agone*, „Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge” 126/1 (2014) s. 137-146.
- Thacker A.T., *Rome of the Martyrs: Saints, Cults and Relics, Fourth to Seventh Centu-ries*, w: *Roma Felix. Formations and Reflections of Medieval Rome*, red. É. Ó Car-ragáin – C. Neuman de Vegvar, Church, Faith and Culture in the Medieval West, Aldershot 2007, s. 13-49.
- Trout D., *'Being Female': Verse Commemoration at the Coemeterium S. Agnetis (Via Nomentana)*, w: *Being Christian in Late Antiquity. A Festschrift for Gillian Clark*, red. C. Harrison – C. Humfress – I. Sandwell, Oxford 2014, s. 215-234.
- Trout D., *Damascus and the Christian Epigram in the West*, w: *A Companion to An-cient Epigram*, red. Ch. Henriksen, Blackwell Companions to the Ancient World, Hoboken 2019, s. 615-631.
- Trout D., *Vergil and Ovid at the Tomb of Agnes: Constantina, Epigraphy, and the Genesis of Christian Poetry*, w: *Ancient Documents and their Contexts. First North Ameri-can Congress of Greek and Latin Epigraphy (2011)*, red. J. Bodel – N. Dimitrova, Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy 5, Leiden – Boston 2014, s. 263-282.
- Wąsowicz H., *Najstarszy rzymski kalendarz świąt*, „Roczniki Humanistyczne” 52/4 (2004) s. 9-30.
- Wirbelauer E., *Agnès et les évêques de Rome jusqu'au VIIe siècle: un plaidoyer pour une relecture historico-critique du „Liber pontificalis”*, „Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge” 126/1 (2014) s. 125-136.